

„Mértéket vettem Kelemen László úrnak a lábáról”

Három alkalmi színmű a magyar színjátszás úttörőinek emlékére*

Jókai Mór 1890-ben úgy vélte, a rendszeres színházi ünnepségek „ünnepi prolog-vargá”-t csináltak belőle.¹ A háttérben a magyar színjátszás intézményrendszerének kiépülése áll – a századközepén túl a pesti és a vidéki színházmegnyitókön, valamint a színjátszás különböző évnapjain szokássá vált a kifejezetten az alkalomra íródott darabok bemutatása. Az alkalmi színművek ritkán születtek saját elhatározásból, legtöbbjük felkérésre készült. Nem könnyű műfaj: behatárolt a témaválasztás, kötöttek a tartalmi jegyek, figyelembe kell venni, hogy hol, mikor és milyen közönség előtt hangzik el az előadás. A keletkezés alkalomhoz kötött multimedialitása miatt minden, az értelmezés és a látvány szempontjából fontos részletet, a zenei betétekre, a díszletekre és a jelmezekre vonatkozó szerzői utasításokat is az ünnepi jellegnek kell alárendelni. E darabok a hagyományörzés, az emlékéllítés, a mítoszteremtés és az értékközvetítés elsődleges terévé válnak, a drámai hatás másodlagos szerepet kap. A szerzők művüket általában nem drámának vagy színműnek minősítik, hanem például drámai prológnak, előjátéknak, drámai kor- és jellemrajznak.

A recepciótörténet nemigen vesz tudomást a 19. századi irodalmi és kulturális élet e műfajjal kapcsolatos szokásairól. A neves, kanonikus szerzők életművében szereplő prologusok keletkezés- és fogadtatástörténetét tárgyaló kritikai kiadások jegyzetapparátusa a szöveggözpontúság (textológiai, filológiai kérdések) és az értékelő jellegű, esztétikaelvű irodalmi gondolkodás jegyében monomediális (olvasandó) alkotásként tekint rájuk. A sajtó alá rendezők elválasztották őket attól a sajátos alkalomtól, amelyben létrejöttek, színpadi recepciójukról csak kötelességtudatból írnak, többnyire az előadások időpontjának és a szereplőket játszó színészneveknek a felsorolására szorítkoznak. Az alkalmosság eltűntetésével és egy adott költői életműbe való betagozódásukkal elsődleges értelmezési közegük általában az illető szerző többi színműve lett. Ebben a kontextusban az alkalmiság hátránynak tűnik – a tárgyválasztás kényszerűsége, a megírás idejének korlátozása a prologusok dramaturgiai gyöngeségeire irányítja a figyelmet. Eredeti rendeltetésük, az, hogy a szerző a „nemzeti és közösségi értékek szakrálisnak tekintett szintjére emeli a megverselt

* Köszönöm Zentai Máriának és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete 19. Századi Osztályának, hogy tanácsaikkal segítettek a szöveg végső változatának kialakításában. A tanulmány megírását az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt tette lehetővé.

¹ Jókai Mór a Pesti Hírlap szerkesztőjének [Légrády Károlynak], [1890. szeptember eleje] = JÓKAI MÓR *Levelezése 1886–1890*, s. a. r. GYÖRFFY Miklós, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 2004, 259.

eseményt”,² hangsúlytalanná válik. A kritikai kiadások által érvényesített súlyozási gyakorlatnak nagy szerepe van abban, hogy az irodalom- és színháztudományi hagyomány csak a kötelező tiszteletadás jegyében szokott megemlékezni róluk, tudományos szempontból nemigen tartja őket vonzónak. Mellőzöttségükön az sem változtat, hogy a színházi ünnepség miatti nagy publicitásnak köszönhetően általában sokszínű forrásanyag őrzi egykori színpadra kerülésük történetét. Elévülési sebességüket gyorsítja, hogy alkalmi jellegük miatt nem válnak a színházi repertoárok részévé, a bemutatót követően csak néhány estén kerülnek színpadra, s ha nem valamelyik kanonikus szerző keze alól kerülnek ki, akkor kéziratban maradnak.

Azok az alkalmi darabok, amelyek a magyar hivatásos színjátszás kezdeteinek történetét dolgozzák fel, szintén olvasatlan békességben nyugszanak. A Kelemen László-féle társulat 1790. október 25-i nyitóelőadásának, Simai Kristóf *Igaz-házi, egy kegyes jó atya* című vígjátéka bemutatójának hetvenedik évfordulójára Vahot Imre, százéves emlékünnepeére pedig Jókai Mór és Váradi (Weber) Antal írt színművet. Mindháromnak Pesten, a Nemzeti Színházban volt a bemutatója. Vahot 1860-ban *Az első magyar színészek Budán* címmel saját elhatározásból írt alkalmi darabot, az emlékkállítás műve Nemzeti Színházhoz történő benyújtásával ő kezdeményezte. Jókai a *Földön járó csillagok* és Váradi Antal *Az úttörők* című művét Paulay Ede felkérésére írta az 1890. október 24-én rendezett centenáriumi díszelőadásra. A Vahot-³ és a Váradi-darab⁴ kiadatlan. A *Földön járó csillagok* többször megjelent ugyan,⁵ de a szakirodalomban ugyanolyan mély csönd veszi körül, mint a másik két művet.

Az intézményes magyar színjátszás kezdő dátumának megünneplése színházi ünnepség formájában nem bírt előzményekkel, így Eric Hobsbawm kifejezésével kitalált hagyományról (*invented tradition*) van szó. A szerző így definiálja fogalmát: „olyan, általában nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott szabályok által irányított, rituális vagy szimbolikus természetű tevékenységek együttese, amelyek bizonyos értékek és viselkedési normák ismétlés általi bevézésére törekcszenek, ami automatikusan a múlttal való folyamatosságot is jelent.”⁶ Hobsbawm szerint a 19. század utolsó harmada a hagyományok tömegtermelésének ideje volt.⁷ (Jókai idézett ironikus feljajdulása is éppen valami ilyesmit sejtet.) Létrehozásukban általában az intézmények játszottak szerepet.⁸ Ebben az értelemben a vizsgált színházi emlékeket a kollektív

² Az alkalmiság ilyen irányú értelmezését lásd ZENTAI Mária, *Borhűtők, lovak, versek = Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit – BÁRÁNY Tibor – CSÖRSZ Rumen István – HEGEDÜS Béla – VADERNA Gábor, rec.iti, Budapest, 2009, 222.

³ VAHOT Imre, *Az első magyar színészek Budán*, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (a továbbiakban: OSZK SzT), N. Sz. V 53. (Szerzői kézirat és rendezőpéldány egyszerre.)

⁴ VÁRADI Antal, *Az úttörők. Drámai prolog 3 szakaszban a magyar színészet fennállásának százados ünnepére*, OSZK SzT, N. Sz. U 53. (Rendezőpéldány.)

⁵ JÓKAI Mór, *Földön járó csillagok* = JÓKAI Mór, *Drámák (1888–1896)*, s. a. r. RADÓ György, Akadémiai, Budapest, 1974, 208–248. (A szöveget a továbbiakban, ha nem jelölöm, ebből a kiadásból idézem.)

⁶ ERIC HOBSBAWM, *Introduction. Inventing Traditions = Invention of Tradition*, szerk. ERIC HOBSBAWM – TERENCE RANGER, Cambridge UP, Cambridge, 1983, 1.

⁷ ERIC HOBSBAWM, *Tömeges hagyomány-termelés. Európa 1870–1914 = Hagomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*, szerk. HOFFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1987, 128.

⁸ Uo., 127.

emlékezés szolgálatába állított mesterséges eseményeknek lehet tekinteni. Az új hagyomány megteremtéséhez mintaként ott volt előttük, különösen az 1890-es örömnünnep esetében, a Nemzeti Színházban tartott, a magyar színjátszás évfordulóihoz kötődő korábbi díszelőadások jól bejáratott szokásrendje.⁹ A színigazgató legalább fél évvel az ünnepély előtt felkéri az egyik legnevesebb szerzőt az alkalmi színmű megírására, amennyiben az intézmény költségvetése engedi, új jelmezeket és díszleteket készíttet, a rendező a mindenkori társulat ikonikus színészeire bízta a legfőbb szerepeket.

Jelen tanulmány két, eddig elhanyagolt tényből indul ki: a prologusokat egyestés darabnak szánták, és elsődleges mediális közegük a színpad volt. Ez a mediális meghatározottság a *Földön járó csillagok* esetében is igaz, annak ellenére, hogy a szöveg a színpadi bemutatóval egy időben átkerült a nyomtatott forma monomediálitásába is. Azzal, hogy könyvalakban¹⁰ csak az előadást közvetlenül megelőző napokban kezdtek árulni a színház jegypénztáránál (vagyis korlátozták a vásárlás módjának idejét és helyét), úgy tűnik, mindössze az évfordulós ünnepség járulékos elemének tekintették, olyan, mintha a díszelőadás kézzel fogható tárgyi emlékének, szuvenirnek szánták volna. A Nemzeti Színház ugyanezt az értékesítési gyakorlatot követte már 1837-ben, az intézmény megnyitójára a Vörösmarty Mihály által írt *Árpád ébredése* című prologus első papíralapú megjelentetésekor is. A szöveget akkor is kartonált fedéllel kisalakú füzetben jelentették meg,¹¹ s szintén a színház jegypénztáránál lehetett megvásárolni, a belépőjeggyel együtt.¹² Az alcímekben utalnak is a kiadás alkalmi jellegére, konkrétan megnevezik azt az örömnünnepet, amelyre a kiadvány készült. Ezek az eseti jellegű kiadások aligha voltak hatással az egykorú befogadási folyamatokra, a kontextusváltás nem változtatta és bővítette a befogadók körét, mindkét mediális közegnek (színpadnak és könyvnek) azonos közönsége volt.

Az alkalmi színművek esetében hatványozottan igaz Kibédi Varga Áronnak az az alapvetése, amely a multimedialitást „csapatmunka eredményé”-nek és komoly anyagi befektetésnek tartja.¹³ Erre, ha nem is ennyire expliciten, már az 1890-es ünnepségről beszámoló egykorú sajtó rámutatott. A Vasárnapi Ujságban többször elismételték, hogy a színházvezetés mindent megtett azért, hogy színpadi látványossággá tegye az emlékéllítást, s arra is külön felhívták a figyelmet, hogy a vizuális és akusztikus műalkotással formált prologusok létrejöttéhez „hozzájárultak költőink, színészeink, zeneszerzőink, díszletfestőink, jelmezkesztőink”.¹⁴ Ugyanígy a társművészetek közös produkciójáról írt a Pesti Hírlap is: „Írók leírják, szónokok elmondják, színészek

⁹ Például a Nemzeti Színház megnyitásának huszonöt éves és ötvenéves évfordulóján tartott díszelőadások.

¹⁰ JÓKAI Mór, *Földön járó csillagok. Drámai prolog a magyar színművészet százesztendő örömnápjára*, Athenaeum, Budapest, 1890.

¹¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Árpád' ébredése. Előjáték a' Pesti Magyar Színház megnyitásának ünnepére*, Trattner-Károlyi, Pest, 1837.

¹² VÖRÖSMARTY Mihály *Árpád ébredése* = VÖRÖSMARTY Mihály *Drámák* 5., s. a. r. FEHÉR Géza, Akadémiai, Budapest, 1971, 549.

¹³ KIBÉDI VARGA Áron, *A műfajok multimedialitása* = Uő., *Szavak, világok, Jelenkor*, Budapest, 1998, 175.

¹⁴ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719.

előadják mi volt a magyar szellem száz évvel ezelőtt”.¹⁵ De az egykorú kritika felől legalább ennyire fontos az is, hogy a díszelőadást megkülönböztették a többi színházi estétől, hangsúlyozták egyediségét, a társadalmi életre gyakorolt kedvező hatását, sőt, a nemzetépítés szolgálatában álló kulturális jótéteménynek nevezték: „Megint egy olyan napunk van, a mikor félretehetjük mindazt, a mi fölött veszekedni szoktunk s a magyar nemzeti lélek legszebb küzdelmeire, műveltségünk legjellemzőbb eredményeire eshetik méltán büszke és örvendező pillantásunk”.¹⁶ Igaz, a Vahot-darab kapcsán ezeknek a sajátosságoknak még csak kis részét lehet kimutatni, tárgyalását azonban a témaazonosságon túl az a folyamat is indokolhatja, amelynek során a Kelemen László-féle társulat története hagyományozódó irodalmi témává vált,¹⁷ és az alkalmi kezdeményezésnek minősülő, egyénileg irányított kultuszeremtés intézményesült,¹⁸ szabályozott lett.

Már a kiemelt korabeli diskurzusok is mutatják, hogy a prologusok megértését, értelmezését, irodalmi és társadalmi használatát jelentős mértékben befolyásolja elsődleges mediális közegük, ezért amennyire a fennmaradó források engedik, a kiválasztott három mű összehasonlító elemzése során az összművészeti produkciót igyekszem reflexió tárgyává tenni. A szerzői szövegek mellett a rendezőpéldányokra és a színészek szerepük jelmezében készült fényképeire is hivatkozni fogok. Céлом kettős. Miközben megnézem, hogy melyik színpadi mű miként próbálta az első színészekről személyes emlékekkel már nem rendelkező közönséggel megismertetni Kelemen törekvésének és a magyar nyelvű hivatásos színjátszás indulásának jelentőségét, illetve milyen képet alakított ki magáról Kelemen Lászlóról, kísérletet teszek egy olyan értelmezési keret kimunkálására is, amely segítheti egy későbbi, a 19. századi prologusokat középpontba állító műfaj történeti tanulmány megírását.

Egy alkalmi darab megírása nem tréfa dolog

Vahot Imre nem volt igazán keresett és befutott drámaíró. Bemutatott műveinek előadásszáma a Nemzeti Színház műsorlexikona szerint egyenetlen képet mutat. Vannak olyanok, amelyek gyorsan elfelejtődtek,¹⁹ némelyek viszont húsz-harminc estét is megéltek.²⁰ Szinnyei József huszonnégy színművéről tud, többségük kéziratban maradt.²¹ A szerző évtizedekig küzdött drámái újbóli színpadra állításáért és alkotó

¹⁵ Pesti Hirlap 1890/293. (4250.), október 24., 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kelemen László alakját Fényes Samu is színpadra vitte 1903-ban *Bacsányi* című drámájában.

¹⁸ Intézményesülés alatt Dávidházi Péter Shakespeare-kultuszról írott monográfiája nyomán kultusz-történeti korszakot értek; az ünnepség lebonyolítása egy társadalmilag elfogadott és támogatott intézmény hatáskörébe tartozik. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Budapest, 1989, 75.

¹⁹ Például a *Még egy tisztújítást* és a *Vén csapodárt* háromszor, a *Költő és királyt* és a *Kézművest* kétszer, az *Öreg és fiatal orvost* egyszer adták. Vö. *A Nemzeti Színház műsorlexikona*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil, Budapest, 1944, 45., 56., 54., 56., 61.

²⁰ Az Országgyűlési szállást 1907-ig harmincnégyszer, a *Farsangi iskolát* 1886-ig negyvenhatszor, a *Bányarémet* 1863-ig huszonkilencszer, a *Huszárcsinyt* 1875-ig huszonötösör játszották. Vö. Uo., 45., 46., 64., 76.

²¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1914, 703–706.

munkájának megbecsüléséért. Gróf Ráday Gedeonnak és Egressy Gábornak többször elpanaszolta a Nemzeti Színház drámbíráló bizottságától és színészeitől kapott sérelmeit, valamint jogorvoslatot várt egyes művei igazságtalannak érzett mellőzése miatt.²² A levelekből látszik, hogy a drámaírást ugyanolyan üzleti vállalkozásnak, jövedelemforrásnak tekinti, mint a lapszerkesztést vagy bármelyik más irodalompiaci tevékenységét.

Darabjai Nemzeti Színház-beli bemutatása érdekében Egressyt igyekezett megnyerni pártfogóként. Az volt az ideája, hogy amennyiben maga mellé állítja, sikerdarab lesz egy-egy újonnan írt drámájából. Akárhányszor befejezett egyet, a színészt támogatásért cserébe egy új főszerep eljátszásával kecsegtette.²³

Amikor 1860 szeptemberében elkészült *Az első magyar színészek Budán* című alkalmi darabjával, szintén őt környékezte meg:

Arra kérlek olvasd el mielőbb művemet [...]. – Kelemen László szerepe, melyet neked szántam és Moór Anna szerepe a legfényesebb bravour szerepek. E mű sikere oly bizonyos, mint az, hogy kétszer-kettő négy. És ha te is így fogsz ítélni, arra kérlek eszközösd ki elfogadtatását s előadását mielőbb (legillőbb volna azt október 25-én, mint a dolog történetének 70-ik év ünnepe napján adni azt).²⁴

A levél további részében témaválasztását két dologgal indokolja: a magyar színészek hazafiúi küzdelme és diadala az 1790-es országgyűlés alatt „sok tekintetben hasonlít mai derülő napjainkhoz”, illetve „rám nézve is életkérdés az, hogy mielőbb rehabilitálva legyen [...] azon elfogult vélemény, mintha a dráma írási talentum végkép kialudt volna bennem”.²⁵ Más forrásokból azt is tudjuk, hogy az 1860-as években már anyagi gondokkal küzdött, ráadásul volt feleségének asszony- és gyermektartást kellett fizetnie.²⁶ Ez azt mutatja, hogy a pénzügyi szándék is erősen közrejátszott újabb drámaírói próbálkozásában. Vagyis úgy tűnik, most sem hazudtolta meg találgékony üzletember voltát: pénzügyi gondjai miatt és drámaírói nevének felvirágoztatása érdekében választotta ezt az alkalomhoz kötött témát.

1860. szeptember 16-án Egressy Gáborhoz írott levelében úgy vélte, *Az első magyar színészek Budán* bemutatóját az évforduló napján, október 25-én kellene megtartani.²⁷ Azt nem lehet tudni, hogy a színész beszélt-e Vahot javaslatáról a színházvezetéssel, de mivel a darab szeptember közepén még nem volt az intézmény drámbíráló bizottságánál, szinte semmi esély nem lehetett arra, hogy a jubileum napján előadják.

²² Vahot Imre Ráday Gedeonnak, Pest, 1858. szeptember 26. = *A Nemzeti Színház levelesládájából*, közli REXA Dezső, ItK 1932/2., 187–188.; Vahot Imre Egressy Gábornak, Prága, 1860. szeptember 16. = *Magyar írók levelei Egressy Gáborhoz*, közli Dr. ESZTEGÁR László, ItK 1903/2., 240–244.

²³ Vö. például Vahot Imre Egressy Gábornak, Pest, 1856. április 19., november 14.; Prága, 1860. szeptember 16. = *Magyar írók levelei...*, 239–244.; Vahot Imre Egressy Gábornak, Pest, 1861. október 26., OSZK Kt, Levelestár.

²⁴ Vahot Imre Egressy Gábornak, Prága, 1860. szeptember 16. = *Magyar írók levelei...*, 243.

²⁵ Uo.

²⁶ Vahot Gyula Orczy Bódoghoz, Pest, 1871. február 10., OSZK Kt, Levelestár.; Vahot Imre felhatalmazása „Első magyar színészek Budán” c. színművének jutalékdíját illetően, OSZK Kt, Analekta 6397.

²⁷ Vahot Imre Egressy Gábornak, Prága, 1860. szeptember 16. = *Magyar írók levelei...*, 243.

(A Nemzeti Színházban 1837. december 28-tól kezdve az újonnan írt magyar nyelvű eredeti művek közül csak azokat állították színpadra, amelyeket a drámapíráló bizottság kijelölt tagjai előadhatónak ítélték.)²⁸ A bizottság fennmaradt kézíratos jegyzőkönyve szerint Udvarhelyi Miklós szeptember 28-án, Feleki Miklós október 1-jén, Czuczor Gergely pedig október 24-én kapta meg bírálatra. Elfogadásáról október 29-én döntöttek.²⁹ Színpadra állítása az emlékévben nem történt meg, a bemutató 1861. április 22-én volt.

Ha megnézzük, hogy az e művel közel egy időben bemutathatónak ítélt drámákat mikor vitték színpadra, az látszik, hogy a két dátum között általában más esetekben is hónapok teltek el. Szigligeti Ede *Az adósok börtöne* című társadalmi drámáját 1859. november 9-én fogadták el, első előadása 1860. október 24-én volt; P. Szathmáry Károly *A Kendiek* című művét 1859. november 20-án hagyták jóvá, bemutatóját 1860. május 9-én tartották; Degré Alajos *A kalandornőjét* elfogadták 1859. december 7-én, bemutatták 1860. március 26-án.³⁰ Ugyanakkor az is kideríthető, hogy Vahot – 1860-ban a drámapíráló bizottság tagjaként – miből gondolhatta úgy, hogy művét alig egy hónap leforgása alatt színre vihetik. Tóth Kálmán *A harmadik magyar király* című ötfelvonásos drámájáról 1860. május 20-án döntöttek, és ugyanazon év június 18-án mutatták be. Kövér Lajos *Egy viharos éj* című egyfelvonásos vígjátékának színpadra állítását a drámapíráló bizottság 1860. november 25-én hagyta jóvá, bemutatója december 20-án volt.³¹ A Nemzeti Színház törvénykönyvéből úgy tűnik, az igazgató minden további nélkül elrendelhetette egy darab mihamarabbi bemutatóját, egyetlen paragrafusa sem utal arra, hogy az előkészületeknek több hónapig kellett volna tartaniuk.³²

Miután 1860 második felében kétszer is előfordult, hogy egy darabot az elfogadásától számított szűk egy hónapon belül színpadra állítottak, feltételezhetjük, hogy a színházvezetés *nem* szentelt különösebb figyelmet az emlékévnek. Nem sietették Vahot darabjának a bemutatását, és nincs nyoma annak sem, hogy valaki mást felkértek volna Kelemenéket megörökítő alkalmi darab írására. A Nemzeti Színházban az 1860-as évek elején még nem volt szokás a színjátszás évfordulóihoz kötődő nagyszabású jubileumi díszelőadások tartása. Amikor 1862-ben az intézmény fennállásának huszonötödik évfordulóját ünnepelték, akkor sem készültek semmi újdonsággal. A *Himnusz* közös eléneklése után Jókainé Laborfalvi Róza elszavalta Jókai alkalmi versét, majd az *Árpád ébredése* következett. Utána Erkel Sándor magyar dallamokból összeállított zeneművét adták elő, ezt táncgyueleg követte. Végül Katona József Bánk bánjából és Erkel Ferenc Hunyadi László-operájából adtak elő

²⁸ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámapíráló bizottság. Első közlemény*, ItK 1939/1., 9.

²⁹ *Drámapíráló bizottsági jegyzőkönyvek 1856–1868*, OSZK SzT, Nemzeti Színház Kötetes Iratok 679. (A kötetben nincs oldalszámozás.)

³⁰ Az elfogadások dátumát lásd: *Drámapíráló bizottsági jegyzőkönyvek 1856–1868*, OSZK SzT, Nemzeti Színház Kötetes Iratok 679.; a bemutatók dátuma (a műcímek betűrendjében): *A Nemzeti Színház műsora* = HOFER Miklós – KERÉNYI Ferenc – MAGYAR Bálint – MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit – SZÉKELY György – VÁMOS László, *A Nemzeti Színház 150 éve*, Gondolat, Budapest, 1987, 340., 353., 354.

³¹ *Drámapíráló bizottsági jegyzőkönyvek 1856–1868.*; *A Nemzeti Színház műsora*, 351., 346.

³² *A Nemzeti Színház törvénykönyve 1848. ápril 1-től kezdve*, Beimel József, Pest, 1847, 12–14.

egy-egy részletet. A Vasárnapi Ujság tudósítója szerint: „Közönség nagy számmal jelent meg, nem az előadás, hanem az ünnepély kedvéért. [...] Ennyiből állt a színházi ünnepély, mely azonban örömmünnepnek csak olyformán’ nevezhető, mintha egy betegen fekvő ember, születésnapját megüendő, összehívja rokonait és barátait egy kis mulatságra, kik a házigazdát ágyban látván, nem igen mernek, nem igen tudnak jó kedvet mutatni”.³³

Vahot emlékéllítással kapcsolatos forgatókönyvének szempontjából a cikkírónak két fontos megállapítása van: a közönség szereti a színházi ünnepségeket, mert az emlékezésben való szerepvállalás csábító a számára, illetve: az örömmünnep alkalmából illene kevésbé feledhető produkcióval készülni. Vahot úgy képzelte el a Kelemen László-féle társulat megalakulása hetvenedik évfordulójának megünneplését, hogy írni kell egy alkalmi darabot a magyar színjátszás pályatörőiről, a művet a jubileum évnapján kell bemutatni (így világossá lehet tenni a közönség számára, hogy emlékévként van), a főszerep eljátszását a társulat legnevesebb vezető színészére kell bízni. A már idézett, Egressyhez írott levele szerint abban is biztos volt, hogy egy jubileumi előadás vonzza a közönséget.

Vahot mintha csak a harminc évvel későbbi, Paulay Ede igazgatósága alatt rendezett díszelőadás előkészületeinek a forgatókönyvét dolgozná ki:

A nemzeti színház fényes díszletekkel készült az előadásra, melyre *az alkalmi darabot* „Földön járó csillagok” címmel Jókai Mór írta. [...] Ezen kívül Váradi Antaltól „Az úttörők” című drámai prologot adják elő.³⁴

A nemzeti színház *méltó módon* ülte meg a magyar színészet százados évfordulós ünnepét. [...] A *főváros közönsége* *hetekkel ezelőtt elkapkodott minden jegyet* erre a díszelőadásra, melynek sikeréhez hozzájárultak költőink, színészeink, zeneszerzőink, díszletfestőink, jelmezkesztőink.³⁵

Noha *Az első magyar színészek Budán* bemutatója végül nem lett ünnepi előadás, Vahot terve és az 1890-es díszelőadás között vonható párhuzam miatt érdemes szólni egykorú fogadtatástörténetéről.

1861. április 22-e hétfő volt, színházlátogatási szempontból átlagos nap (igazán nagyszámú közönséget mindig vasárnaponként reméltek). Úgy tűnik, a színikritikusok semmit nem tudtak a mű alkalomhoz kötött jellegéről, egyikük sem emlékezett arra, hogy a Kelemen László-féle társulat megalakulásának az előző év októberében volt a hetvenedik évfordulója. A Szépirodalmi Figyelő –m.– szígnójú kritikusa (Salamon Ferenc) még a darab alkalmi jellegére célzó műfajmegjelölését is elmarasztalja: „Nem nevezi színműnek, vígjátéknak vagy drámának legfiatalabb elemeszüleményét. Három felvonásos »drámai kor- és jellemrajz«-nak kereszteli, hogy

³³ Vasárnapi Ujság 1862/35., augusztus 31., 417.

³⁴ Vasárnapi Ujság 1890/43., október 26., 702.

³⁵ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719.

meg legyen különböztetve minden olyantól, ami tulajdonképi dráma”.³⁶ Nem tudja mire vélni a műfaji finombesorolást, drámaként ítéli meg a művet, s a továbbiakban sem fékezi csipős nyelvét. Nincs megelégedve a tárgyválasztással, úgy véli, Kelemen László törekvéseben nincs semmi felkavaró, és a cselekményszerkezettel. Rossznak gondolja a zenei betétek kiválasztását is: szerinte se a *Rákóczi-induló*, se azok az elcsépzelt „utcai dalok”, amelyeket Vahot láthatóan némi elismerés kicsikarása végett, a közbetapsolás kedvéért kétszer-háromszor is a szöveg közé iktatott, nem illettek a mű mondanivalójához.³⁷ A *Rákóczi-induló* elleni éles kritika valószínűleg a nem túl eredetinek és érdekfeszítőnek gondolt tárgyválasztással indokolható, ugyanis a hangszeres nóta recepciótörténete egyértelműen azt mutatja, hogy a *Rákóczi-mars* a 19. században nélkülözhetetlen eleme volt a nagyobb szabású kulturális és politikai töltetű közösségi eseményeknek.³⁸ Hector Berlioz az 1846-os pesti bemutatózó hangversenyére állítólag azért írta meg a zenekari változatát, hogy elnyerje a helyi közönség tetszését. A feldolgozás hatalmas sikert aratott.³⁹ Kiváltotta viszont a bécsi udvar magyar zenével szembeni ellenszenvét, rádöbbsentek, hogy a nemzeti muzsikának mekkora hatása lehet a politikai agitációra.⁴⁰ Vagyis 1860–1861-re propagandisztikus szerepének már komoly hagyománya volt, magyar zenei történelmi jelképnek számított, s mint Vahot korábban idézett leveléből kiderül, neki éppen az volt a célja, hogy politikai áthallásokat idézzon elő, rámutasson az 1790 és 1860 között vonható párhuzamokra.⁴¹ A későbbiekben ki fog derülni, hogy az akusztikus elemek igen gyakoriak a színre vitt prologusokban, általában többletjelentéssel ruházzák fel a szövegeket, értelemképző szerepük van. A *Rákóczi-induló* egyébként 1887-ben a Nemzeti Színház félévsszázados fennállását ünneplő jubileumi díszelőadáson⁴² és 1890-ben a *Földön járó csillagok* bemutatója közben is felhangzott, s a korabeli sajtóban semmiféle kifogást nem találtam ellene. Salamon 1861-es recenziója a Nemzeti Színház drámaíró bizottságának kárhooztatásával ér véget, a recenzens nem érti, hogy voltak képesek „közönségcsödtítés” végett olyan művet átengedni a rostan, amelyben nincs semmi bonyodalom, és a főszereplő nem tesz mást, mint szónoklatokat tart.⁴³ De nem volt jobb véleménynel a darab dramaturgiájáról a Vasárnapi Ujság színházi rovatírója sem: „Az egész mű pongyolán van kidolgozva, emelkedettség nélkül”.⁴⁴ Ő mégis úgy vélte, azért volt telt házas az előadás, mert a nézők nagyon kíváncsiak voltak a témaválasztásra („mily érdekes személyek képezik alakjait”).⁴⁵ Noha a félre-

³⁶ –m.–, *Nemzeti Színház. „Az első magyar színészek Budán”*, Szépirodalmi Figyelő 1861/26., május 1., 414.

³⁷ Uo., 415.

³⁸ Vö. *Rákóczi induló. Az autográf fogalmazvány facsimile kiadása*, kiad., utószó BÓNIS Ferenc, Balassi, Budapest, 2010.

³⁹ Uo., 64.

⁴⁰ SZŐNYINÉ SZERZŐ Katalin, *A Wiener Allgemeine Musikzeitung Erkel Ferenc indulásáról 1841–1848 = Magyar zenetörténeti tanulmányok Erkel Ferencről, Kodály Zoltánról és korunkról*, szerk. BÓNIS Ferenc, Püski, Budapest, 2001, 79., 85.

⁴¹ Vahot Imre Egressy Gábornak, Prága, 1860. szeptember 16. = *Magyar írók levelei...*, 243.

⁴² Vasárnapi Ujság 1887/40., október 2., 668.

⁴³ –m.–, *Nemzeti Színház...*, 414–415.

⁴⁴ Vasárnapi Ujság 1861/17., április 28., 204.

⁴⁵ Uo.

ismerés (minden olyan elemet hibaként róttak föl, amely egy alkalmi színmű esetében elfogadott) miatt Az első magyar színészek Budán Vahot újabb gyenge próbálkozásának tűnt, a nézők nagyfokú érdeklődése távlatosabb kontextusba helyezi tervét, kiderül, hogy ő már 1860 legelején felfigyelt egy olyan új közönségcsalogató színházi évforduló megünneplésének lehetőségére, amely később Paulay Ede révén marandóan beírta magát a színháztörténeti hagyományba.

A Földön járó csillagok és Az úttörők keletkezéstörténete összefonódik. Mindkettő ahhoz az 1890. október 24-vel kezdődő ünnepségsorozathoz kötődik, amelyet a magyar játékszín százéves fennállásának alkalmából rendeztek. A nyitónap a Nemzeti Színházé volt. Október 25-én több megemlékezést is tartottak: délben a színészegyesület nyugdíjházának alapkövetétele volt, ezt fáklyás felvonulással a Kerepesi úti sírkertben nyugvó színészek sírjának megkoszorúzása követte, majd este a Népszínház adott díszelőadást. Október 29-én az Operaházban rendeztek emlékelőadást.⁴⁶ Ez a többnapos ünneplés betetőzése volt az 1880-as évek második felében kezdődő és néhány évig virágzó Kelemen László-kultusznak.⁴⁷

Az 1890. október 24-re kitűzött jubileumi előadás három műsorszámból állt. Először Váradi darabját adták, utána egy felvonásba sűrítve Simai Igaz-házi, egy kegyes jó atya című színművét (ez valójában az előbbi részlete volt, de a színlapon és a sajtóban is különálló egységként kezelték),⁴⁸ végül a Földön járó csillagokat.

Jókai és Váradi már korábban is írt drámai prológust Paulay felkérésére.⁴⁹ Jókai a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez, Légrády Károlyhoz írott és a 1890. szeptember 7-i lapszámban közzétett nyílt levelében az olvasók tudtára adta a Kelemen László-féle társulatról szóló ünnepi darabja megírásának történetét. Eszerint a színigazgató kikötése mindössze annyi volt, hogy a prológus „hőse Kelemen László legyen, az első budai magyar színtársulatnak a rendezője”.⁵⁰ Paulay szerint Jókainak elsőre nem sikerült ünnepi darabot írnia, mert túlzott őszinteséggel feltárta „az első színésztruppnak minden mizériáit, inséggel, szégyennel való küzdelmét, összekéregtetett

⁴⁶ A műsorok részletezését lásd: Vasárnapi Ujság 1890/43., október 26., 702–703.; Pesti Hírlap 1890/294. (4251.), október 25., 3.

⁴⁷ GAJDÓ Tamás, *A színháztörténet-írás kezdetei = Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2001, 792.

⁴⁸ Radó György tévesen írja, hogy a díszelőadáson a szerző nevének feltüntetése nélkül bemutatták még *Az első magyar előadás apothéozisa* című művet is. Vö. JÓKAI, *Földön járó csillagok*, 557. Ez egy állóképszerű jelenet volt, és Váradi Antal *Az úttörők* című darabjának a színház a színházban részletét nevezték így, azt, amikor a színészek eljátszották Simai Kristóf *Igaz-házi, egy kegyes jó atya* című darabját egy felvonásba sűrítve. A Vasárnapi Ujságban megjelent egy metszetnek ábrázolt fénykép „Az első magyar előadás apothéozisa”-nak végső jelenete képaláírással, és azt a jelenetet mutatja, amikor *Az úttörők*-ben a színpad elülső részén a színtársulat és a színjátszást támogató nemesek állnak, a mögöttük lévő lépcsőszerű emelvényen pedig az allegorikus alakok. Vö. Vasárnapi Ujság 1890/45., november 9., 732. Kincses Károly szerint Magyarországon ez az első színpadon készült felvétel. Vö. KINCSES Károly, *A színház, a fénykép. A 200 éves magyar színjátszás és a 151 éves magyar fotográfia közös történetéből*, Magyar Színházi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest, 1990, 21.

⁴⁹ Váradi Antal Paulay Edének, Pécs, 1879. július 19., OSZK Kt, Levelestár.; Jókai Mór Paulay Edének, [1887. szeptember 22.]; [1887. szeptember 26.]; [1887. október 1.] = JÓKAI *Levelezése (1886–1890)*, 146–149.

⁵⁰ Jókai Mór a Pesti Hírlap szerkesztőjének [Légrády Károlynak], [1890. szeptember eleje] = *Uo.*, 259.

requizitumait”.⁵¹ Jókai persze ezt, a *Thespis kordéja* című, alkalmi darabnak nem illő művét sem akarta elsüllyeszteni, az ünnepségsorozattal egyidejűleg megjelentette a Pesti Hirlapban. Túlzásba vitt igazmondásáról így írt Légrádynak: „mértéket vettem Kelemen László úrnak a lábáról, – csak azt hibáztam el, hogy a ballábáról vettem mértéket, nem a jobbrol; arra nem gondoltam, hogy a másik lábán tyúkszemek is lehetnek, s mentül jobban pászol a csizma, annál jobban fogja szorítani.”⁵²

Váradi Antal felkérésének körülményei nem ismertek. Az egykor szakmailag is megbecsült drámaíró ugyanolyan felkapott „ünnepi prolog-varga” volt, mint Jókai. Ő írt alkalmi színművet az eperjesi, a kassai, a pécsi és a nagyváradi színház megnyitására, valamint a Színészeti Tanoda negyedszázados fennállásának jubileumára.

Paulay csak a felkérésekre és a darabok átnézésére fordított időt, ahogy Kerényi Ferenc megállapítja: „ezeket a hálás rendezői rutinfeladatokat kiosztotta színész-szégdrendezőinek”.⁵³ A *Földön járó csillagokat* és *Az úttörőket* Nagy Imre rendezte. Az intézmény nem sajnálta a pénzt a kivitelezésre, díszletfestőivel, Spannraft Ágostonnal és Hirsch Gyulával új díszleteket, a szabókkal pedig új jelmezeket készíttetett az alkalomra.⁵⁴

A pálya zord tövisét feledteték velünk

Az első magyar hivatásos színtársulat történetéből Vahot, Jókai és Váradi egyaránt azt a mozzanatot választotta ki, amikor 1790-ben Kelemenhez színésztársak csatlakoznak, s döntenek arról, hogy nyitóelőadásukon Simai *Igaz-háziját* viszik színre. A Vahot- és a Váradi-darabban maga a bemutató is megtörténik. Az azonos téma-választás miatt a művek között vannak hasonlóságok, ismétlődnek helyzetek, cselekményelemek, szereplők és szereplőcsoportok, ám a szerzők teljesen más alapötletre építik fel a cselekményt.

Az első magyar színészek Budán és a *Földön járó csillagok* historizáló színmű. Vahot és Jókai távlatosabb kontextust rendel a hivatásos magyar színjátszás kezdő évéhez. Mindkét mű nyitóképében elhangzik, hogy Magyarországon 1790-ben, II. József halálával megváltozott a világ: visszaállították a vármegyerendszert, összehívták az országgyűlést, hazahozták a magyar koronát Bécsből.

A korona hazahozatalának történetét és az esemény nemzeti függetlenséggel kapcsolatos szimbolikus jelentését a nézők többsége valószínűleg mindkét előadás alkalmával ismerte. II. József politikája (köztük a magyar korona Budára szállítására vonatkozó vissza nem vont rendelete) az 1840-es évektől középfokú iskolai tananyag volt.⁵⁵ A tankönyvek ugyan nem mutatták be részletesen azt a többnapos menetet,

⁵¹ Uo., 261.

⁵² Uo., 259–260.

⁵³ KERÉNYI Ferenc, Jókai Mór és Paulay Ede. Egy színházi munkakapcsolat történetéből, szöveggond. SZILÁGYI Márton, ItK 2014/6., 835.

⁵⁴ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719.

⁵⁵ STANCSICS Mihály, *Magyarok története kérdések- és feleletekben, az ifjuság számára*, Wigand Károly Friderik, Pozsony, 1842², 85–88.; SZÁSZ Károly, *Magyarország története rövid vonásokban. Protestáns közép-tanodák számára*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1861, 143–147.; HORVÁTH Mihály, *A magyarok tör-*

amikor a nemzeti ereklét Bécsből Budára szállították, de a témának bárki utánalovashatott a történeti irodalomban.⁵⁶ 1890-ben aztán, amikor ennek az eseménynek is a százéves évfordulóját ünnepelték, a sajtó is felidézte a történeteket. Március 9-én a Vasárnapi Ujságban megjelentettek egy írást *A magyar szent korona hazahozatala* címmel.⁵⁷ Igaz ugyan, hogy *Az első magyar színészek Budán és a Földön járó csillagok* további részében az országos-nemzeti eseményekről már nem esik szó, de a felüteseknek köszönhetően megemelkedik az első magyar színtársulat megalakulásának jelentősége, hiszen a nemzeti történelem sodrának felelevenítése azt sugallja, hogy Kelemen kezdeményezése *nemzeti* érdekű esemény volt.

Vahotnál az első és a második felvonás, valamint a harmadik első része egy budai mulatókertben játszódik. Ez a darab szerint 1790-ben egyszerre volt szórakozóhely és szükségszínház, valamint próbaterem. Itt találkoztak az országgyűlésre érkező vidéki és helybéli nemesek, az elmagyarosodott német polgárok, az elnémetesedett magyar polgárok, a polgári származású magyar mesteremberek, valamint a pest-budai szerb kereskedők. És itt próbált, illetve tartott zártkörű előadást a Kelemen László-féle társulat is. A szerzői utasítás szerint mindenki saját nemzeti viseletében van. Vahot úgy ülteti le őket a vendéglőben, hogy a nézők számára az első perctől világos legyen, nincs egyetértés közöttük:

Egyik asztalnál budapesti polgárok ülnek egész németesen öltözve [...]. Másik asztalnál Méhes Ádám és Vajda Sándor magyarosan öltözött polgárokkal.
– A harmadik asztalnál Popovics Vazul, szerb nemzeti öltönyben, mellette fia András magyar ruhában. – A felszolgáló pincérek közül egyik magyarosan, a másik németesen van öltözve.⁵⁸

Kelemen megjelenése után híre megy az első magyar színtársulat megalakulásának. Kelemen felsorolja a színjátszás fontossága melletti érveket (a magyar nyelv ügye, felzárkózás a művelt nemzetekhez, erkölcsnemesítés, a magyar drámairodalom fellendítése), majd bemutatkozik a társulat többi tagja is. A német társulattól Kelemenékhez szegődött Sehy Ferenc és a pest-budai színház bérlője, gróf Emanuel Unwerth mindent megtesz azért, hogy a magyar színészek ne tudjanak nyilvános színpadon játszani. Sehy még azt is eléri, hogy a társulat egyik része Kelemen ellenében Protasevitz Benedeket (eredeti neve József Protesewitz), a rendezőt válassza meg igazgatónak. A sorozatos problémákat a kultúratámogató nemesek oldják meg. A harmadik fel-

ténete Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára, Eggenberger József s fia és Heckenast Gusztáv, Pest, 1841, 104–107.; RAJCSÁNYI János, *Magyarország története. Az ifjúságnak*, Hartleben Konrád Adolf, Pest, 1860, 222–226. Az 1848 előtt megjelent magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek listáját lásd: LAJTAI L. László, „*Magyar nemzet vagyok*”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013, 550–553.

⁵⁶ Vö. HORVÁTH Mihály, *A magyarok története*, IV., A Ref. Főiskola Betűivel, Pápa, 1846, 199.; SZALAY József, *A magyar nemzet története*, Weiszmann Testvérek, Budapest, 1883, 327–329.

⁵⁷ VÁCZY János, *A magyar szent korona hazahozatala*, Vasárnapi Ujság 1890/10., március 9., 158.

⁵⁸ VAHOT, *Az első magyar...*, 4r.

vonás második része 1790. október 25-én a Reischl-házban, a budai deszkaszínházban játszódik. A darab a színészek megkoszorúzásával zárul.

Jókainál a történet helyszíne Moór Lénárd nemesi birtoka, a rendező kiegészítése szerint: „Pest közelében”.⁵⁹ A szerző így írja le a színteret: „Középbirtokú földesúr ebédlő-terme; háttérben hosszú, étkekkel és palackokkal megrakott asztal; falakon ősi arcképek, címerek, vadászfegyver, tarisznya, kürt, fringia; szögletben zöld mázos kemence; oldalt bőrpamlag, medvebőr terítővel, bőrös székek. Ajtó fölött tálas, cintányérok. Pohárszék, pipatartó. Nagy almárium, tetején ecetes üvegekkel.”⁶⁰

A szereplők öltözetére vonatkozó szerzői utasítások összhangba kerültek a közvetített tárgyi kultúrával. Moór Lénárd a szerzői utasítás szerint így lép színre: „kurta, zsinóros meggyzsin dolmányban, nyest süveg a fején, derekán széles gombkötőmunka öv, fehér gyolcs nyakraváló, hátul csomóra kötve. Sárga csizma, sallangos kostök az ellenzőbe dugva”.⁶¹ (A rendező a süveg és a kostök viselését nem kérte.) A korhű díszletekre és a magyaros jelmezekre vonatkozó szerzői utasításokból látszik, hogy Jókai gondosan ügyelt arra, hogy a színpadon megjelenő viseletelemek és tárgyegyüttesek társadalmi-politikai jelentést hordozzanak, a mű egészében közvetítsék az egykori nemzetfelfogást.

A *Földön járó csillagok*ban össznépi mulatság keretén belül a középnemesség tipikusnak mondható életvitelét, nemzeti öntudatát, önnön értékítéletét és a magyar kultúrához való viszonyát ismerjük meg. Ebben a korántsem homogén közegben jelenik meg Kelemen László és az a nyolc iskolavégzett ifjú (a játszó személyeket soroló listában a szerző így nevezi őket), akik, miután Simai Kristóf megérkezik és bejelenti, hogy írt egy színművet, elhatározzák, hogy színtársulatot hoznak létre. A záróképben Kelemen álmában megjelenik a Múza „igéző klasszikus ruhában, s föllebbenti előtte a dicsőség-teljes jövő fátyolát”.⁶² A darab a színésztársak esküjével zárul.⁶³

Várad Antal mellőzte a történeti kontextust. A jelmezekre és a díszletekre vonatkozó szerzői utasításai minimalisták, és nincs hozzájuk rendelve nemzeti jelleg. Nála az embereknek nagyobb erők uralják a magyarság, illetve jelen esetben a magyar színészet sorsát, Kelemen László cselekedeteit négy allegorikus alak irányítja. Törekvése ezzel az egyetemesség szintjére emelkedik, s valamennyire ő maga is elvont, allegorikus jellegű szereplő lesz. Az *úttörők* első felvonása Kelemen „kevés ósdi bútor”-ral berendezett szobájában játszódik. A rendezőpéldány szerint a szoba hátsó részének bal sarkában egy fogas áll, rajta köpeny és kalap, jobb sarkában egy könyvekkel telepakolt asztal látszik. A jobb oldalon lévő ablak előtt szintén egy könyvekkel megrakott asztal látható, és az asztalhoz egy bot van támasztva.⁶⁴ A szerzői utasítás szerint éjjel van, az asztalnál ülő és egy nagy könyvből olvasó Kelemen a holdfény megvilágítja.⁶⁵ Azon tűnődik, hogy senki sincs, aki a magyar nemzet dicső alakjait

⁵⁹ A *Földön járó csillagok* rendezőpéldánya: OSZK SzT, N. Sz. F 158, 2.

⁶⁰ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, 209.

⁶¹ Uo.

⁶² Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719.

⁶³ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, 247.

⁶⁴ VÁRADI, *Az úttörők*, 3r.

⁶⁵ Uo., 3v–4r.

a színpadon megjelenítené, majd belső sugallatát követve elhatározza, hogy színészi pályára lép. Ezután elszunnyad.⁶⁶ Álmában megjelenik az első allegóriai alak, a Múzsza. Őt követi a Hazaszeretet és a Balsors. A felvonás azzal zárul, hogy Kelemen kezébe veszi a vándorbotot, s így szól: „Múzsám, adj társakat”.⁶⁷ Ekkor a szerzői utasítás szerint a színpad jobb és bal széléről bejönnek a Kelemenhez csatlakozók. Amikor mind a tizenhárom színész megérkezik, akkor a rendezői koncepció szerint Kelemen a színpad közepére áll, a többiek pedig félkörbe rendeződnek, és egyesével bemutatkoznak.⁶⁸ Végül megjelenik a negyedik allegóriai alak, a Dráma, aki arról biztosítja Kelemen, hogy „Költőt teremtek nemzedet szívéből”.⁶⁹ A második rész színház a színházban. A színészek eljátsszák Simai Kristóf *Igaz-házi, egy kegyes jó atya* című darabját egy felvonásba sűrítve. A harmadik részben az írók és a kultúratámogató nemesek megkoszorúzzák a színészeket, majd újra megjelennek az allegorikus alakok. A csoportok a mű végén állóképpé merevednek. A színpad első részén a színészek és a támogatók állnak, a mögöttük lévő lépcsőszerű emelvényen az allegorikus alakok: legfölül a Múzsza, alatta egyvonalban a Dráma és a Hazaszeretet, a legalsó lépcsőfokon pedig a Balsors.⁷⁰ A záróképben a Múzsza kitekintése következik: felsorolja a magyar drámairodalom 1790 és 1890 között keletkezett kiemelkedő alkotásait.⁷¹

Mivel Az úttörőket és a Földön járó csillagokat közvetlenül egymás után adták, érdemes összevetni a két kezdő színpadképet. Jókai mulatozó középnemesénél a tárgyak az egyéni és a közösségi múlt eleven részei, amelyek a jelenben meghatározó szerepet töltenek be a nemesi identitás vizuális kifejezésében. Túlzásúfoltságuk a múlthoz, a múltbéli hagyományokhoz való túlzott ragaszkodást sejteti. Az úttörőkben Kelemen László szobáját szemlélve ellentétes irányú folyamat figyelhető meg: a sok könyv a jelenre és a jövőre való nyitottságot, az új ismeretek iránti nagyfokú érdeklődést és fogékonyságot szimbolizálja. Az összkép pedig, a könyvek, az ablakon beszürodő holdfény, a kinti sötétség Kelemen megújulás-gondolatának vizuális reprezentációjaként is felfogható.

A művekben két azonos szereplőcsoport jelenik meg: a színészeké és a drámaírókéfordítóké. Drámaíróként és lelkes támogatóként mindhárom helyen szerepet kap Kazinczy Ferenc. Simai Kristóf csak Az első magyar színészek Budánban és a Földön járó csillagokban lép színre. Vahotnál szerepel még Kármán József is, ő a darab szerint arra áhítzik, hogy színikritikákat írhasson egy magyar nyelvű társulat fellépéseiről.

A Jókai- és a Váradi-darab közös szereplője az allegorikus alakként megjelenő Múzsza. Igaz, ő csak Váradinál önálló szereplő, Jókainál epizód szereplőként, Moór Anna alakmásként jelenik meg. A felsoroltakon túl a Földön járó csillagokban hangadóként szerepel még Moór Lénárd, a felesége, Katalin és Lupi, a víg cimbora. A mulatozó társaság ellenfigurájaként jelenik meg a francia divatot majmoló Filofro-

⁶⁶ Uo., 3v–6v.

⁶⁷ Uo., 18v.

⁶⁸ Uo., 19v–23v.

⁶⁹ Uo., 26v.

⁷⁰ Uo., 33v–36v.

⁷¹ Uo., 44v–47v.

züne grófnő, aki el akarja vetetni magát Kelemennel, s cserébe vagyont és magas társadalmi rangot ígér neki. Az *úttörőkben* a színészek és az allegorikus alakokon túl még gróf Ráday Pál és báró Podmaniczky József kap szerepet. Vahotnál gróf Ráday mellett jelen van báró Orczy László is, aki a játszási engedély megszerzésében volt Kelemenék segítségére.

Vahot a Kelemen-társulat indulásának és működésének nehézségeit emelte ki, beleírt a darabba minden olyan lehetséges problémát, amelyek ellehetetleníthették az együttes életét, így a klasszikus dramaturgia konfliktushelyzeteit is, intrikus szerepeltetésével és szerelmi szállal. Ám ezek a részek rosszul illeszkednek az egészében mégiscsak ünnepi példázatosságot sugalló darabba, a jelleme és a jelenetek nincsenek kidolgozva. Kelemen például észre se veszi az ellene szőtt intrikát (Vahot a német társulattól Kelemenhez szegődő Sehy Ferencet teszi meg bajkeverőnek), nemhogy küzdene ellene.

Még inkább megkérdőjelezhető a szerelmi szál, Moór Anna, Kelemen László és Orczy László szerelmi hármasának darabbeli státusa:

Kelemen. – Oh ez csekély dolog ahhoz képest, mi az én lelkemet föllázítá.

Moór Anna. És az?

Kelemen. Kegyed ma reggel a fiatal bárótól levelet kapott, melyben ő kegyednek a legforróbb szerelmi vallomást teszi, s e levéllel egyszersmind nagybecsű ajándékot is küldött. – O gyalázat! A játékszin pártolásának ürügye alatt törni utat a női szívbe.

Moór Anna. [...] Tehát olvasta ön a levelet s látta az ajándékot? – No barátom úgy nyugodt lehet, mert ha én e fiatal főúr vallomását s ajándokát elakarnám fogadni, akkor ön előtt mindkettőt eltitkoltam volna, de épen azért hagytam az asztalomon, hogy találja meg.⁷²

Vahot ebben a párbeszédben olyan szerelmi félreértést tisztáz, amely a közönség előtt, a színpadon meg sem történt. A nézők a dialógus elhangzásáig csak azt tudják, hogy Orczy szemet vetett Moór Annára („[Magában.] Mily nemes alak! – Mily lelkes, szivgyújtó szemek! – El vagyok bűvölve!”),⁷³ semmi többet.

Mint Vahot 1861. október 26-án Egressynek írott leveléből kiderül, a színész már kezdetektől azt javasolta a szerzőnek, hogy az egész szerelmi szálát hagyja ki a történetből. Igaz, Vahot azt állítja: „beléegyeztem abba, hogy a szerep szerelmi része ugyszólván egészen kimaradjon abból”,⁷⁴ a rendezőpéldánnyá lett szerzői kézirat szerint viszont csak részleteket húzott ki belőle.

A *Földön járó csillagokban* a szereplők jelleme elsősorban abból a szempontból ragadható meg, hogy mi a viszonyuk Kelemen törekvéséhez. Többségük nem cselekvő egyed, általában a szónoklatuk, a beszédmódjuk vagy az öltözködésük árulja el, hogy a magyar színjátszás szükségessége mellett vagy ellen érvelnek-e. Filofrozüne

⁷² VAHOT, *Az első magyar...*, 22v–23r.

⁷³ Uo., 17r.

⁷⁴ Vahot Imre Egressy Gábornak, Pest, 1861. október 26., OSZK Kt, Levelestár.

grófnő kivételével mindannyian erős nemzeti öntudattal bírnak. A magyaros öltözetre a nemzeti önreprezentáció eszközeként tekintenek, úgy vélik, az a „magyar nemzet eredetiségét, függetlenségét, életképességét volt hivatva kifejezni”.⁷⁵ Egyetértének abban, hogy fel kell hagyni a külföldről származó minták másolásával.⁷⁶ Ellentétesen vélekednek viszont a magyar kultúra támogatását illető szerepvállalásról. A patronálást megtagadók az idősebb generációhoz tartoznak. Ők pénzüket kártyázásra és mulatozásra költik. Ragaszkodnak nemesi előjogaikhoz, büszkéek latinos műveltségükre, előszeretettel használnak beszédükben deákos szavakat. A hivatásos színjátszást nem tekintik a nemzeti identitás kifejezésére alkalmasnak, az erkölcstelenség melegágyaként, haszontalan és életképtelen tevékenységként emlegetik. Ezt a nemesi típust Moór Lénárd és Lupi képviseli. A rendező kicsapongásuk és pazarlásuk mértékét a borosüvegek elrendezésével igyekezett érzékeltetni. Utasítása szerint Moór Lénárd előtt kilenc üveget kell elhelyezni, ebből öt üres, kettő félig van fehérborral, kettő pedig vörösborral.⁷⁷ A pártolók nem fitogtatják latinos műveltségüket és nemesi előjogaikat. Kötelességüknek érzik a magyar kultúra támogatását. Mindannyian fiatalok. Ide tartozik Kazinczy Ferenc, Kelemen László és a nyolc iskolavégzett ifjú.

Váradi a magyar színjátszás egykorú megítélésének bemutatásakor teátrálisabb megoldást választ. Ő nem a nemesi társadalomhoz tartozó szereplőknek szánja ezt a feladatot, hanem az egész magyarság sorsát meghatározó allegorikus figuráknak. A színjátszás támogatójaként lép fel a Múza, a Hazaszeretet és a Dráma, ellenzőjeként pedig a Balsors. A négy allegóriai alak nem alkot két ellentétes szerepű párt: hárman állnak a jó oldalon, és a Balsors egyedül a rosszon. Nevük nagy kezdőbetűje által önálló ágenssé válnak,⁷⁸ nevükben kifejeződő természetük alapján akadályozzák vagy segítik Kelemen tervét. E csoportozat aszimmetriája a színpadon még élesebben kitűnik. A szerzői kézirat szerint ketten közülük nőneműek, ketten pedig nemtelenek. A Múza fenséges égi asszony, a Dráma pedig ifjú lányka. A Hazaszeretet és a Balsors megjelenítésével kapcsolatban Váradi csak annyit jegyez meg, hogy Balsors éjszínű mezt visel,⁷⁹ Hazaszeretet pedig koszorúval a fején jelenik meg⁸⁰ (a rendező ehhez a szerzői szándékhoz nem tartotta magát). A színpadra lépés pillanatában azonban ők is testet öltenek, szövegük hozzárendelődik egy színészhez. Az allegóriai alakokat játszó művészekről készült fényképek két szempontból beszédesek. Elárulják a rendezői koncepciót, megtudjuk, kik kapták meg a szerzői szövegben nemtelenként szereplő Hazaszeretet és Balsors szerepét (ebben az esetben a színlap is tájékoztat),⁸¹ illetve segítik az előadás vizuális rekonstrukcióját. A csoportképből kiderül, hogy mind a négyőjüket színésznő játszotta.

⁷⁵ LUKÁCS Anikó, *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*, Aetas 2008/3., 46–47.

⁷⁶ Uo., 47.

⁷⁷ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, OSZK SzT, N. Sz. F 158, 4.

⁷⁸ ZENTAI Mária, *Ösvények és romok*, ItK 2001/5–6., 671.

⁷⁹ VÁRADI, *Az úttörők*, 8v.

⁸⁰ Uo., 11v.

⁸¹ OSZK SzT, Színlapgyűjtemény, 1889. január 1. – 1890. december 31., 539. sz.

Feltételezhető, hogy másfajta szereposztást nem is lehetett volna elképzelni, mert ahogy Marosi Ernő a történetiség szemléltetését a 19. századi művészetekben kutatva kimutatta, „az ország vagy a nemzet fenséges nőalakban való megszemélyesítése rendkívül népszerűnek bizonyult; az ünnepélyes közsférából, az emlékművek és a középületek dekorációjából a bankjegyek és a politikai plakátok közvetítésével a kereskedelmi reklámok triviális szintjére is leszállt”.⁸² Marosi tanulmányában festményeket, szobrokat, emlékműveket, illusztrációkat hoz példának, s megállapítja, hogy Hungária/Pannónia művészi megjelenítése fejedelmi nőalakként történt, a harcos amazon mellől nem hiányozhatott az országcímert ábrázoló pajzs, a buzogány vagy a kacagány.⁸³ Hazaszeretet ezekkel a nemzetallegóriákkal rokon, s erről nemcsak a jobb kezében tartott kard árulkodik, hanem öltözete is. Hosszú szoknyát, drótygyűrűs páncélinget és díszes mellvértet viselt. Ez utóbbira keresztbe párdúcbojt tettek. Fején hegyesedő kúpos sisak volt.⁸⁴ Weber Henrik 1840-es években készült *Hungáriáján* szintén hosszú szoknya, állatbőrrel félig eltakart drótygyűrűs páncéling és sisak látható. Jobb kezében kacagányt tart. Az állatbőr és a hegyesedő sisak a magyar irodalmi hagyományban az ősmagyar harcosok öltözetére volt jellemző, elég a *Zalán futása* párducos Árpádjárá⁸⁵ vagy a többi Vörösmarty-eposz csatába induló hőseire gondolni.

Marosi úgy véli, a 19. század végéig „magától értetődő volt az alkalomhoz s az adott kötet témájához alkalmazni a bevált allegóriát”, illetve „az allegorikus történelemábrázolás ekkor még [...] élő, beszélt és közérthető nyelv volt”.⁸⁶ Ha ezeket az állításokat *Az úttörőkre* vonatkoztatva elfogadjuk, akkor Váradi szófukarsága magától értetődőnek tűnik. Ebben a kontextusban az látszik, hogy a Hazaszeretet perszónifikációjának vizuális megjelenítése nem igényelt különösebb körülírást, legalábbis azt nem, hogy nő vagy férfi alakjában jelenjen-e meg. Sőt úgy tűnik, színpadra állításának részletei nem is a rendező leleményén múltak, ő csak egy hallgatólagosan elfogadott, a különféle művészeti ágak képviselőinek körében elterjedt tendenciát követett. (Erre enged következtetni az, hogy nem fogadta el azt a szerzői utasítást, hogy Hazaszeretet fejére koszorú kerüljön.) Hazaszeretet beszédekor a színpadot megvilágították, s mondanivalójához igazodva a zene hol kellemesen csengő, hol komorabb hangulatú volt, hol halkán, hol egész hangosan szólt.

A Balsorsot játszó színésznő fekete hosszú tógát viselt paláttal.⁸⁷ Neki a magyar nép ellenségeként nem lehetett olyan ismertetőjegye, mint a harcos amazonként ábrázolt nemzetallegóriáknak, ám a nevéhez kapcsolható képzettársítások révén, a magyar nemzet felemelkedését évszázadokon át akadályozó árnyalakként, mintegy

⁸² MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben = Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2000, 19.

⁸³ Uo.

⁸⁴ OSZK SzT, KB 4294/1.

⁸⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez. „Párducos Árpád” és „eleink” útja a költészettől a történetírásig*, Holmi 2001/4., 428–437.

⁸⁶ MAROSI, I. m., 14.

⁸⁷ OSZK SzT, KA 5092/5.

a nemzet antihőseként, Pannónia vagy Hungária ellenlábasaként, ő sem igen képzelhető el férfi alakjában. Amikor megszólalt, a színpad elsötétedett, a zene megszűnt, és néma csönd lett.

A Múzsza fehér tógaszerű ruhát viselt, a fején fátyol és babérkoszorú volt.⁸⁸ A rendező úgy intézkedett, hogy az ő monológjai alatt magasztos halk zene szóljon és a színpadot fényesen világítsák meg. A Dráma térdig érő tógaszerű ruhában volt, derekára egy kötelet kötöttek. Fején fehér virágkoszorút viselt.⁸⁹ Halk zene kíséretében beszélt. Az aláfestő zenék és a fényhatások megerősítették a Hazaszeretetet, a Múzsza és a Dráma összetartozását.

Az allegóriai alakok monológjához társított zenei bejátszásoknak kettős funkciója van. Egyrészt a hangerejük, a hangulatuk és a dinamikájuk változása tagolja a magánbeszédet, oldja egyhangúságukat, vontatottságukat, segítik a befogadási folyamatot. Másrészt kiemelik egy-egy allegorikus figura karakterét. A Múzsza monológja alatt a rendezői utasítás szerint magasztos halk zene szól. Beszéde végén „a halk zenét megszakítja rémes recsegő trombita még halkán kezdődjék, de annál erősebben végződjék, mintegy megszakítással. Mennydörgés. Csendes zene rögtön megszűnik. A jobb oldali süllyedőn a zene alatt feljön a Balsors”.⁹⁰ Ez Balsors első színrelépése, a trombita vészjósló hangja sejteti a gonosz erő közeledtét. A zenei betétek túlmutatnak a hangulatfestésen, ugyanakkor értelemképző szerepük vizsgálata korlátokba ütközik, mert a rendezőpéldány azt már nem tartalmazza, hogy mely zeneműrészletek hangzanak el.

A Balsors figura Kölcsey *Himnusza* alapján képződik meg. Erről az írott szövegben Balsors bemutatkozásakor messziről árulkodnak a Kölcsey-versből átemelt és idézőjelbe tett szavak:

Balsors. Tudod, hogy hínak engem?
Kelemen. Éjszinű Mezed, komor vonásaid sejtetik....
Balsors. Jól sejtet, az vagyok, „ki régen tép”
 A Balsors, büszke néped ellensége.⁹¹

Váradi régi ismerősként mutatja be ezt az allegorikus alakot. Balsors monológjának két további sora hozható összefüggésbe a *Himnusszal*, azok, ahol a tatárok és a törökök elleni harcokról esik szó: „Ott voltam néped harczain / Sajó, Mohács és Várna bús mezőjén”.⁹² A kötetlen befogadási idővel bíró olvasó ennyi utalásból és az idézőjeles formulából alighanem ráismerne az asszociációra, fel tudná idézni, hogy Kölcsey a balsors mely csapásait említi. Aínházban ülő közönség esetében viszont más a helyzet. Ott a szerzői szándék megértésére pillanatnyi idő áll csak rendelkezésre. A rendező ennek ellenére sem akusztikai, sem vizuális elem beiktatásával nem próbálta egyértelművé tenni a nézőtér számára a *Himnusza* való intertextuális rájátszást.

⁸⁸ OSZK SzT, KB 11.696/1.

⁸⁹ OSZK SzT, KB. 11. 696/1.

⁹⁰ VÁRADI, *Az úttörők*, 8r.

⁹¹ Uo., 8v.

⁹² Uo., 9v.

Kérdés persze, hogy 1890-ben szükség lett volna-e erre. Ha fellapozzuk a Vasárnapi Ujság 1890-es lapszámain, akkor a verssel kapcsolatban a következő eseményekről olvashatunk. 1890 áprilisában a kolozsvári vigadóban Mátyás király halálának négyszázados évfordulójára emlékeztek. A tudósítás szerint „ott voltak a város és megye tisztviselői, a honvéd és közös-hadsereg tisztikara impozáns számban, a kolozsvári egyházak fejei, iskolák tanártestülete, az egyetem, az Erdélyi Irodalmi Társaság, a közművelődési egyesület, egyletek és testületek s a társadalmi osztály minden rétege”. Az ünnepség kezdetén a kolozsvári dalkörök elénekelték a *Himnusz*-t.⁹³ 1890. augusztus 17-én Mikes-ünnepélyt tartottak Zágónban. A műsor zárásaként a helyi tanári kar elénekelt a *Himnusz*-t.⁹⁴ 1890. október 25-én a Kerepesi úti temetőben megkoszorúzták Szigligeti Ede sírhelyét. Rákosi Jenő emlékbeszéde és a koszorúzás után „a zene- és énekkar a himnusz zendítette rá s az ünneplő közönség szétoszlott”.⁹⁵ A 19. század végi mindennapokban tehát a *Himnusz* nem írott és irodalmi szöveggként van jelen, hanem énekelt és zenekarral kísért multimediális alkotásként. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a versek megzenésítése esetében „országos ismeretségüknek, különleges helyzetüknek az az ára, hogy szövegük jó részét elveszítették: kitüntetett helyzetben csak egy-egy versszakuk van”.⁹⁶ A *Himnusz* esetében ez az első versszak. A Váradi által idézett sor („»ki régen tép« / A Balsors”) a költemény első, mindenki által ismert versszakában szerepel. Abban viszont már korántsem lehetünk biztosak, hogy az egész verset is mindenki fel tudta idézni magában.⁹⁷ A rendezés úgy tűnik, nem figyelt arra, ha a multimediális környezetben nem teszi valamilyen módon hangsúlyossá, kiemelt szerepűvé a „»ki régen tép« / A Balsors” idézetet, ahogy azt az írott szövegben az idézőjel megteszi, akkor súlytalanná válik a szerzői szándék szerinti többletjelentés, Kölcsey teljes víziójának felidézése. Sőt Balsors monológja alatt a látványvilág vette át a főszerepet. Ez 1890-ben még nem volt mindennapi megoldás,⁹⁸ ezért valószínűleg ki is zökkentette a nézőt értelmezői

⁹³ Vasárnapi Ujság 1890/15., április 13., 245.

⁹⁴ Vasárnapi Ujság 1890/35., augusztus 31., 569.

⁹⁵ Vasárnapi Ujság 1890/44., október 25., 720.

⁹⁶ ZENTAI Mária, *Henriktől Peturig. Vörösmarty Mihály Keserű pohár című versének kontextusváltásai = Látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialisáció köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, k. n., Szeged, 2006, 261., 276.

⁹⁷ A *Himnusz* az 1840-es években már megjelent az iskolai oktatásban, a műfajok szerint csoportosított szöveggyűjteményekben példaként szerepel a himnusz műfajára. Szabó G. Zoltán szerint Bloch (Ballagi) Mór 1845-ben kiadott *Költészeti kézikönyvében* szerepel először Berzsenyi Dániel *Fohászkodása* mellett. De ez még nem lett általános, más könyvekben más példák szerepelnek. Szabó G. Zoltán úgy véli, *Tooth István Magyar szavalmányok könyve* (1848) szilárdította meg a helyzetét ezen a területen. Vö. KÖLCSEY Ferenc *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Budapest, 2001, 755–756. A recepciótörténet azt nem tárgyalja, hogy a 19. században memoriter volt-e a vers, és ha igen, mikortól.

⁹⁸ A Nemzeti Színházban *Az ember tragédiája* 1883. szeptember 21-i ősbemutatója volt az egyik első olyan előadás, ahol elektromos világítást használtak. Az új fényerőt eleinte a színpadi felsővilágítás mennyezeti rendszerének (szuffita) kiegészítéseként alkalmazták. „Ám a fény irányíthatósága, erejének változtathatósága és színesítése így is lenyűgöző hatású lehetett. Vö. F. DÓZSA Katalin, *A kulisszáktól a stilizált színpadig. Még egyszer a Tragédia 1883–1915 közötti díszletterveiről*, Színháztudományi Szemle 1997/32., 36.

pozíciójából, s ilyképpen végleg háttérbe szorult az a távlatosabb kontextus, amely akkor, ha olvassuk a szöveget, világosan kitűnik: az utókor magyarjai csak a balsors által okozott csapások (a Kölcsey által felsoroltak) ismeretében tudják igazán értékelni az 1790-es dátummal összefüggésbe hozható és sikeres kimenetelű változásokat. Az *úttörők*ben pedig ez lehetett volna az egyik olyan szöveghely, ahol dramaturgiailag hangsúlyossá válik az, amit Jókai a *Földön járó csillagok* első jelenetében célirányosan jelez: Kelemen törekvése és az első magyar színtársulat létrejötte nemzeti érdekű esemény volt. A rendező erős fényeffekttel csak arra igyekezett felhívni a figyelmet, hogy 1790 változást hozott a magyar nemzet életében, eljött az az idő, amikor már meg lehet fékezni a magyarság előbbre jutását évszázadok óta akadályozó Balsorsot. A rendezői utasítás szerint Balsors első megszólalásakor sötét van a színpadon és megszűnik a háttérben szóló halk zene. Amikor viszont a magyarok vesztés csatáiról kezd beszélni (ekkor monológiának még csak a felénél jár), a „Múzsza lassan előre jó. A színpad a Múzsza beléptével MEGVILÁGOSODIK.”⁹⁹

A *Földön járó csillagok*ban a zenei bejátszások és a villanyvilágítás által létrehozható fényhatások a Múzsza és Kelemen párbeszéde során kapnak kiemelt szerepet. Kelemen álmában beszélget a Múzsával. A rendezői utasítás szerint a görög bő köpenybe burkolt allegorikus alakot egy sugár folyamatosan megvilágítja, miközben megidézi Kelemen számára a színháztörténet jövőjét egy varázstükörrel.¹⁰⁰ A Nemzeti Színház díszletfestői ehhez a szöveghelyhez három képet festettek. Ezeket Kozmata Ferenc fényképész megörökítette, s a fotók a Vasárnapi Ujságban meg is jelentek.¹⁰¹ A szerzői utasítás szerint az első képet így kellett elkészíteni: „A felhőkárpítón megjelennek Bánk-bán tragédia alakjai: Lendvay, Lendvayné, Szentpéteri, Jókainé, Fántsy, Bartha, Udvarhelyi jelmezes arcképeiben, kiknek csoportja fölé emelkedik Katona szobra”.¹⁰² A Vasárnapi Ujság így tájékoztat erről a képről: „Az elsőben látjuk Katona József mellszobrát s körülötte »Bánk bán«-jából két jelenetet. A szobortól balra van Endre király, Bánk bán, a mint Melinda előtte térdel s e szavakkal: »Pokolbeli tűz ége csontjaimban!« bevallani kezdi gyalázatát. Bánk mellett áll Tiborcz s körben a békétlenek. A szobortól jobbra a darab első felvonásának az a jelenete játszódik le, mikor Gertrud királyné a királyi palotába megy a mulatságra, s az oszlopos csarnokban az idegen udvaroncok mélyen meghajolva üdvözlők”.¹⁰³

Az újságban megjelenő 19,6×15,8 cm-es képről nem lehet megállapítani, hogy valóban a Pesti Magyar Színház első társulatának azon tagjai vannak-e jelmezesen ábrázolva, akik a *Bánk bánt* először vitték színre az intézményben.¹⁰⁴ A festett csoportozat megjelenítését a rendezői utasítás szerint *Bánk bán*hoz illő komor zene készíti elő.¹⁰⁵ A zenével egyidejűleg először felhúzzák a vastag felhőfüggönyt, mikor az félig fenn van, akkor megy a fátyolfüggöny, és végül a kép jelenik meg. A rendezőpéldány

⁹⁹ VÁRADI, *Az úttörők*, 10r.

¹⁰⁰ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, OSZK SzT, N. Sz. F 158, 83–84.

¹⁰¹ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 712–713., 716.

¹⁰² JÓKAI, *Földön járó csillagok*, 246.

¹⁰³ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719.

¹⁰⁴ A képet lásd: Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 712.

¹⁰⁵ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, OSZK SzT, N. Sz. F 158, 92.

szerint a Bánk-csoportot ábrázoló függönyt addig kell mutatni, míg lassan húszig elszámolnak. Utána a függönyt felhúzzák, a komor zene megszűnik, és a *Rákóczi-induló* csendül fel. Ezt alföldi népdal követi,¹⁰⁶ s időközben megjelenik a második kép, amelyen „*Szigligeti Ede* szobra van körülvéve az ő kiválóbb műveiből való jelenetekkel. Balra a szobortól alul »II. Rákóczi Ferencz fogságá«-ból az a jelenet, mikor Rákóczi bevonul Tokajba seregével. Szemben Szigligeti »Valériá«-jából van az a jelenet, mikor Justiniánt megöli a Valéria férje. Fönt a bal sarkon látszik a pusztaság, a kútnál Andris bojtár Rózsikával s a háttérben Márton, az öreg »Csikós«. A jobb sarokban a »Szökött katona« azon jelenete, mikor Lajos szabónak Tigris kovácsinas tüzet tesz a pipájába. A háttérben van a kovácsműhely, hol Gergely és Julcsa az ablakon át beszélgetnek. A szélén van megörökítve a siralomházi jelenet Gergely és a másik elítélt katona alakjaival, a mint az asztal mellett búsulnak.”¹⁰⁷ A rendezőpéldány szerint a kép mutatása közben az alföldi népdalt a *Valéria* című darabhoz illő erőteljes zene váltja föl. Ez a csoportozat addig látszódik, míg harmincig elszámolnak.¹⁰⁸

A harmadik kép a jelent mutatja. Középen a király, Ferenc József szobra látható, körülötte pedig az 1890-ben Pesten működő három magyar színház (Nemzeti Színház, Magyar Királyi Operaház, Népszínház) helyezkedik el.¹⁰⁹ Bemutatásakor a zenekar a *Himnusz*t játssza egyre hangosabban.¹¹⁰ Majd a zene fokozatosan halkul, s a háttérben újra Kelemen szobája jelenik meg.

Az valószínűleg magától értetődő volt a közönség számára, hogy a harmadik kép Ferenc Józsefet és a Budapesten működő három színházi intézményt ábrázolja. A *Himnusz* még érthetőbbé és hangsúlyosabbá tehetette azt a szándékot, amit a képpel ki akartak fejezni: a magyar nemzet 1890-ben már ezekkel a kulturális eredményekkel büszkélkedhet. Az emberek egy részének talán az is eszébe jutott, hogy a király 1875-ben jelen volt a Népszínház és 1884-ben a Magyar Királyi Operaház megnyitására. Vagyis a felcsendülő *Himnusz* utalhatott arra a mozzanatra is, amikor Ferenc József magyar királyként a jelenlétével szentesítette e két nemzeti intézményt.

Problematisabbnak mutatja magát a két múltidéző kép. A rendezőpéldány szerint a látomások bemutatásakor nem próbálták irányítani a befogadási folyamatot (nem olvastak fel például részleteket az ábrázolt művekből), a zenei bejátszásoknak csak hangulati funkciója volt. A *Bánk bán* az 1890. október 24-i díszelőadás előtti tíz évben általában egyestés darabnak számított.¹¹¹ Ezért az nem valószínű, hogy a megadott rövid alatt a nézők be tudták azonosítani a megfestett és jelmezbe bújtatott színészeket, valamint az ábrázolt jeleneteket.

Nem volt könnyebb helyzetben a közönség a Szigligeti-művek alakjaival sem. A Nemzeti Színházban 1890-ben csak a *II. Rákóczi Ferenc fogságát* és a *Valériát* ját-

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 719. A képet lásd: Uo., 713.

¹⁰⁸ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, OSZK SzT, N. Sz. F 158, 92.

¹⁰⁹ A festett díszlet képét lásd: Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 716.

¹¹⁰ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, OSZK SzT, N. Sz. F 158, 93.

¹¹¹ Vö. A Nemzeti Színház *Bánk bán előadásai*, összeáll. HAJDU László = NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon*, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1935. (A vonatkozó fejezetnek nincs oldalszámozása.)

szották,¹¹² a Csikós és *A szökött katona* utoljára az 1870-es évek közepén volt műsoron.¹¹³

A 19. század végén a sajtóhíreken felnövő közönség arra viszont rájöhetett, hogy Jókai azért a *Bánk bánt* és Szigligeti Ede drámaírói munkásságát emelte ki az elmúlt száz év magyar dráma- és színháztörténetéből, mert mindkettő a színpad által lett ismert. A Nemzeti Színház műsorrovatában Szigligeti neve olyan sokszor tűnik fel, hogy mindenki számára magától értetődő lehetett: ő a század legtermékenyebb és legsikeresebb drámaírója. A Katona és a *Bánk bán* iránti országos érdeklődés, a *Bánk bán*-kultusz az 1850-es évek végén kezdődött. 1857-ben Katona-ünnepséget rendeztek Kecskeméten; 1858-ben felállították Katona József szobrát a Nemzeti Színház előtt; 1856-ban és 1860-ban Horváth Döme megjelentette a *Bánk bán* harmadik és negyedik kiadását; 1862-ben Toldy Ferenc előszavával megjelent az ötödik kiadása; 1861-ben bemutatták Erkel Ferenc *Bánk bán*-operáját; Kecskeméten is szobrot állítottak a szerzőnek.¹¹⁴

Kelemen László alakja

Kelemen László mindhárom műben egyedüli főhős. Megítéltetése nagyban függ attól, hogy a szerzői szövegek vagy a rendezőpéldányok alapján mondunk-e róla véleményt. A szerzői kéziratokból úgy tűnik, főszereplőként több problematikus vonása is van. Passzív, általában útmutatásra, irányításra szorul. Nem elég elszánt, amikor valami fontos döntést kellene meghoznia, akkor vagy feladni készül tervét, vagy elalszik, vagy részegnek tettet magát, s nem veszik komolyan. A kiválasztott prologusokat az irodalmi panteonizáció jellegzetes darabjaivá, ceremoniális jelenséggé leginkább az allegorikus figurák, a vizuális és akusztikus elemek teszik. Kelemen László alakja, amely a klasszikus dramaturgia szokásai szerint a jelzett okokból nem éppen hősi alak, a látványelemek és a felhangzó zenei betétek segítségével mégis szakralizálódik.

Az első magyar színészek Budánban a magyar történelem kultikus alakjává az első felvonás végén felhangzó *Rákóczi-induló* teszi. A darab elején szónoklatot tart a magyar színjátszás szükségességéről, vitázik a színészetet támadó nemesurakkal. Neki köszönhetően összeáll az első magyar hivatásos színtársulat, a tagok szerződött színészek lesznek. Ezt az eseménysort szentesíti Vahot szerzői utasítása szerint a függöny legördülésekor megszólaló nemzeti induló.¹¹⁵ Bónis Ferenc, aki visszakövette a *Rákóczi-dalok és -dallamok* történetét, kimutatta, hogy az induló (keletkezésének legkésőbbi idejét 1820 tavaszára teszi)¹¹⁶ a 19. században sokféle szerepben tűnik fel. A toborzások, nemesi felkelések alkalmával a katonazenekarok játszották. A reformkorban több, a Nemzeti Színházban előadott zenés darabban helyet kapott: 1838-ban Gaál József *A peleskei nótárius* című népszínművében, 1839-ben Ludwig

¹¹² A Nemzeti Színház műsorlexikona, 61., 116.

¹¹³ Uo., 45., 55.

¹¹⁴ KATONA József, *Bánk bán*, s. a. r. OROSZ László, Akadémiai, Budapest, 1983, 522.

¹¹⁵ VAHOT, *Az első magyar...*, 18r.

¹¹⁶ *Rákóczi induló...*, 52.

Schindelmeysser *Szapáry* című háromfelvonásos operájában.¹¹⁷ Erkel Ferenc *Hunyadi László*-operája nyitányának „lassú bevezetője a Rákóczi nótából, gyors főtémája az indulóból meríti ihletét”.¹¹⁸ De állandó műsorszám volt (többnyire zárószámként vagy ráadásként) a hangszeres művészek hangversenyeinek is.¹¹⁹ Benda Kálmán a *Rákóczi-dalok* politikai vonatkozásait kutatva a Takáts Sándor által kijegyzetelt besúgó- és titkosrendőrségi jelentésekre, valamint Széchenyi István naplójára hivatkozva olyan politikai színezetű reformkori eseményeket gyűjt egybe, amelyeken felhangzott a *Rákóczi-nóta* vagy a *Rákóczi-induló*. Úgy véli, „a Rákóczi-nóta eléneklése, a Rákóczi-induló eljátsztatása nyílt politikai hitvallás volt.”¹²⁰ Széchenyi naplójából tudjuk, hogy amikor 1840. szeptember 7-én Pesten az ifjúság Wesselényi Miklóst köszöntötte fáklászenével, a zenekar először a *Rákóczi-indulót* játszotta.¹²¹ Ugyancsak ő jegyzi fel, hogy a *Rákóczi-indulóval* köszöntötték 1841 novemberében a Pestre érkező Deák Ferencet is.¹²² Egy rendőrségi jelentésből lehet tudni, hogy 1842. augusztus 24-én, a Lánchíd alapkövetételének napján a pest-budai ifjúság Széchenyi lakása előtt rendezett ünnepelt, és a zenekar rázendített a *Rákóczi-indulóra*.¹²³ Vagyis a Vahot-darabban az induló Wesselényi, Deák és Széchenyi köszöntéséhez hasonlóan szintén a glorifikációs eljárás eszközének tekintendő, felhangzásával Kelemen László halhatatlannak elismert hős lesz, neve a maradandót alkotó történelmi személyiségek sorába emelkedik.

E zene a második és a harmadik felvonásban is befolyásolhatta a Kelemenről kialakuló képet. Vahot a kultúratámogató nemesek szerepeltetését úgy oldotta meg, hogy Kelemen folyton olyan nehéz helyzetek elé állítja, amelyeket nem tud önerőből megoldani. A nemesek azonnal segítségére sietnek, van, aki kapcsolatrendszere, van, aki magas társadalmi rangja révén nyújt támogatást neki. Noha a szerzői szövegben az is észrevehető, hogy a második felvonásban a magyar színjátszás úttörője veszít a lelkesedéséből, hiba lenne azt állítani, hogy a színpadon ez ugyanúgy szembeszökő lett volna, mint a szöveg néma olvasásakor. A zenekarral eljátszatott induló a darab végéig fenntarthatta az emelkedettség érzetét, ezért a nézők többségének benyomása valószínűleg az volt, hogy Kelemen a jóaakarók segítségével sikerrel járta végig a göröngyös, akadályokkal teli utat.

A *Földön járó csillagokban* és *Az úttörőkben* szintén érezhető benne némi gyámtalanság, de a természetfeletti erők beiktatása mindkét darabban azt jelzi, hogy Kelemen nem hétköznapi hős. Az allegorikus figura, figurák jelenléte megemeli törekvésének jelentőségét, a cselekménybe való beavatkozásuk, a főszereplő életének befolyásolása az ügy fontosságát jelképezi, mindannyian a nagy horderejű vállalkozás emblémái.

¹¹⁷ Uo., 61.

¹¹⁸ Uo., 63.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ BENDA Kálmán, *A Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló reformkori életéről*, ItK 1953/1–4., 77.

¹²¹ Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937, 401–402.

¹²² Uo., 520–521.

¹²³ BENDA, I. m., 80.

Az *úttörők*ben már első megjelenésekor is kiderül Kelemenről, hogy szeretne valami maradandót alkotni, de a feladat súlyát mérlegelve szükségét érzi a Múzsza segítségének: „Ó Múzsza! égi asszony! én szerelmem – / Te légy velem, te áldj meg, te segíts!”¹²⁴ Majd a szerzői utasítás szerint: „El szunnyad”.¹²⁵ A szerzői kézirat szerint a Múzsza biztató szavait hallva felébred („ébredve eszmél”), és elszántsággal tűnik.¹²⁶ Ám a rendezőpéldányban az ébredésre vonatkozó utasítás át van húzva, tehát a rendező az egész itt következő jelenetet Kelemen álmaként, látomásaként, víziójaként fogta föl (a jelenet színpadi logikája szerint ez utóbbi megoldás tűnik szerencsésebbnek):

Múzsza. Teremtsd meg itt a színpad új világát
Az út göröngye sérti bár a vándort
A pálya-vég s elért cél – enyhet ad.
Kelemen. (szilárd elhatározással)
Megyek!¹²⁷

A látomás következő szereplőjeként érkezik viszont a Balsors, aki ijesztő jövővel fenyegeti: „Reád zuditom föllegim viharját / Ezernyi ellenséges indulattal. / Közöny fagyát, és gúny jegét, irigység, / Roszakaratnak mérges ostromát / [...] / Nevem a »Balsors« – s néked az leszek!”¹²⁸ Balsors fenyegetéseit a Múzsza és a színpadra belépő Hazaszeretet hárítja. A szócsatát ők ketten vívják ellene.¹²⁹ Noha Balsors nem hátrál meg, Kelemen kihasználva a túlerőt, magához ragadja a szót, és megpróbálja sarokba szorítani a gonosz démonikus erőt: „A magyar nemzet egy évezredes / Fájdalma és prófetiája / Átzenge nép egész történetén! / Ennek nevében felveszem a harcot / Vándorbot, jer!”¹³⁰ A rendező ennél a szöveghelynél mindent megtett azért, hogy úgy tűnjön, Kelemen nyerte meg a Balsors elleni szópárbajt. Amikor ugyanis az első felvonás végén magához ragadja a szót, és azt mondja: „Látom próféta-szemmel a jövőt – / És lelkem hallja a jövő dalát”,¹³¹ akkor felcsendül a *Szózat*.

A *Himnusz* kapcsán már kiderült, hogy 1890-ben a szakrális nemzeti versek énekelte változata az ünnepi jellegű közösségi események szerves részének számított. Ezért egy jubileumi díszelőadás közepette a *Szózat* valószínűleg nem pusztán hangulati hatást fokozó akusztikus elemként funkcionált. Amikor az első felvonás végén felhangzott, ugyanolyan záróakkordként működött, mint a nagyobb közösségi eseményeken. Vagyis úgy tűnik, a rendező a *Szózat* beiktatásával szentesíteni akarta a Kelemen által mondottakat, s arra törekedett, hogy beszéde úgy hasson, mintha az egész nemzet nevében szólna. A zenei aláfestéssel az össznemzetivé formált megnyilatkozás révén Kelemenből nemzeti hős lesz, aki a baljós körülmények ellenére emberfeletti teljesítményével nagyon fontos kultúrnemzeti eredményt ért el.

¹²⁴ VÁRADI, *Az úttörők*, 6v.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo., 7v.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Uo., 10v.

¹²⁹ Uo., 8v–15v.

¹³⁰ Uo., 18v.

¹³¹ Uo., 16v–17r.

De a monológ és a zene összekapcsolása más nézőpontból is értelmezhető. Kelemen jövőképe pozitív, mint ahogy a Vörösmarty-vers tizedik versszaka („Még jőni kell, még jőni fog / Egy jobb kor”) is az. A *Szózat* a *Himnusz*hoz hasonlóan multimedialis formában vált országsszerte ismertté. Az énekelt változata kanonikus, széles körben csak az első két versszaka terjedt el.¹³² Vagyis itt is kérdéses, hogy vajon az egész verset képes volt-e magában felidézni a közönség (emlékezett-e a tizedik strófára), és rájött-e a monológ és a vers vonatkozó sorának közös szólamára?¹³³ Noha ezt az értelmezési horizontot valamelyest segíti az, hogy a *Szózat* dallama éppen akkor csendült fel, amikor Kelemen a reményteli jövőről kezdett beszélni. A zenének köszönhetően a sor kitüntetett helyzetbe került, a rendező dramaturgiai súllyal bíró sornak minősítette. Ugyanakkor a rendezőpéldányban semmi sem árulkodik arról, hogy a monológ és a vers egymásra rímelő sorát megpróbálták volna valamilyen más módon is egyértelművé tenni.

Miután megtörténik Simai darabjának sikeres bemutatója, Kelemen a szellemi győzelem hatására egyre talpraesettebb lesz. A darabzáró monológjából végleg eltűnik a kétkedő szólam, köszönhetően annak, hogy Balsorssal szemben jelentős túlerő alakul ki: a Múzsza, a Dráma és a Hazaszeretet mellett Kazinczy Ferenc és az arisztokraták is támogatásukról biztosítják. A rendezői utasítás szerint a záróképben a „*Hazaszeretet* két kezét áldólag terjeszti a csoport fölé a *Múzsza* Babér koszorut tart a csoport fölé”.¹³⁴ Kelemen László győzelmét a darab zárásakor újra az egyre hangosabban szóló *Szózat* szentesíti.¹³⁵

A *Földön járó csillagokban* egyedül a Múzsával való párbeszéde során kerül teátrálisan hatásos helyzetbe. Először a mulatozó asztaltársaság körében látjuk. Nem számít az összejövetel hangadójának, a maradi gondolkodású Moór Lénárddal Kazinczy Ferenc vitázik a magyar kultúra támogatásának szükségességéről. Kelemen csak akkor szólal meg, amikor Kazinczy előhozakodik azzal, hogy valaki szavaljon: „Ha urambátyám megengedi, én”.¹³⁶ Moór Lénárd azonban nem engedi szóhoz, s Kelemen annyiban hagyja a dolgot. Ám amikor Simai megérkezik, és kiderül, hogy írt egy színdarabot, Kelemen közli, hogy ő lesz az, aki társulatot szervez, s színre viszi a darabot. Akkor is elszánt ifjú hősként viselkedik, amikor Moór Lénárd vitatni kezdi a terv valóságalapját, és felháborodik azon, hogy a női szerepeket „fehér személyekkel” szeretnék eljátszatni.¹³⁷ Heves vita azonban nem lesz közöttük, mert Lénárdot Kazinczy, Kelemen pedig Moór Anna lecsillapítja. Ezután érkezik meg a Kelemen szerelmével üldöző Filofrozüne grófnő. Kelemen ekkor kitalálja, hogy részegnek

¹³² ZENTAI, Henriktől Peturig..., 261., 276.

¹³³ A *Szózat* fogadtatástörténetét feldolgozó Horváth Károly nem tárgyalja, hogy a vers mikor vált iskolai tananyaggá, kötelezően megtanulandó verssé. A közölt szórt adatokból az derül ki, hogy bár rendszeresen szokás volt iskolai ünnepélyeken és különböző megemlékezéseken, megmozdulásokon szavalni, az énekelt változata jóval gyakoribb volt. Vö. VÖRÖSMARTY Mihály *Kisebb költemények* 2., s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai, Budapest, 1960, 625–632.

¹³⁴ VÁRADI, *Az úttörők*, 53r.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ JÓKAI, *Földön járó csillagok*, 220.

¹³⁷ Uo., 228–229.

tetteti magát, s a szerzői utasítás szerint „(ittas ember bátorságával neki megy Lénárdnak).”¹³⁸ Rátamad Moór Lénárdra: „Hogy én országcsináló komédiás vagyok? / Ezért kihívom egy szál kardra az urat.”¹³⁹ Moór Lénárd azonban elhiszi, hogy részeg, kacagni kezd, s úgy véli, egy szó sem igaz abból, hogy Kelemen színtársulatot akar alapítani. A Múzsza által előidézett látomás után felhagy a borgőzös álcával, és nem törődve az ellenzőkkel, megalakítja a színtársulatot. A darab végén kimondja, hogy tettük a nemzet javára fog válni.

Jókai a magyar színháztörténet 1790 és 1890 közötti jelentőségteljes eseményeinek vizuális felidézésével csinál nemzeti hőst Kelemenből. Kerényi Ferenc úgy véli, az allegória elsietett.¹⁴⁰ Ha a „hétköznapiok lélektanából”¹⁴¹ keresünk magyarázatot arra, hogy miként válhat egy kissé félszeg figura egyik pillanatról a másikra nemzeti hőssé, akkor valóban elhamarkodottnak tűnik a váltás. Ám ha a mulatozó asztaltársaság körében mutatott viselkedését nem a klasszikus dramaturgia normái szerint értelmezzük, és onnantól kezdve, hogy találkozik a Múzsával, nem egészen hús-vér emberként tekintünk rá, akkor egy másfajta értelmezési lehetőség nyílik meg. A darab szerint Kelemen Moór Lénárdnál jurátus. Korából és helyzetéből fakadóan tiszteltetűdően kell viselkednie, hallgatása, mérsékelt ellenszegülése magától értetődő. A Múzsza amellet, hogy az ügy jelentőségét szimbolizálja, úgy tűnik, itt azt a célt is szolgálja, hogy Kelemen kikerüljön ebből a hierarchikus viszonyból, egy természetfölötti erő támogatását bírva olyan emblemikus szereplővé válhasson, aki már nem követ el szentségtörést azzal, ha ellentmond a való életben rangban és korban fölötte álló embertársának. Az ebben a kontextusban betöltött szerepe már nem összemérhető a mulatozó asztaltársaság körében betöltött szerepével. A szöveg szoros olvasásakor élesebbnek tűnő váltást a színházi előadás alkalmával a zenei betétek is ellensúlyozhatták. Mire a három csoportozat megtekintése lezajlik, és a néző szembesül azzal, hogy Kelemenre az intézményes magyar színjátszás apostolaként kell tekinteni, kezdeményezése mérföldkönek számít a magyar színháztörténeti hagyományban, addig a Szigligeti-csoportozathoz rendelt *Rákóczi-induló* és a színjátszás jelenét mutató képhez társított *Himnusz* előkészíti a panteonizációt. Az egymás után bemutatott beszélő képek és a hozzájuk rendelt zenék valószínűleg az előadás alkalmával jóval átgondoltabbnak, követhetőbbnek mutatták a mű cselekményszerkezetét, mint ahogy az a néma olvasáskor elképzelhető.

Kelemen László alakjának vizuális reprezentációjakor nyilvánvalóan a szerepet vivő színészen is sok múlt. Az *első magyar színészek Budánban* Egressy Gábor, a *Földön járó csillagokban* és *Az úttörőkben* Nagy Imre játszotta a főszerepet. Kiválasztásuknál az elsődleges szempont az lehetett, hogy az illető években ők számítottak a tár-

¹³⁸ Uo., 231.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ KERÉNYI, Jókai Mór és Paulay Ede..., 838.

¹⁴¹ Zentai Mária a *Csongor és Tünde* kapcsán mutatott rá arra, hogy az elvont, allegorikus jellegű szereplők viselkedését nem érdemes az emberi viselkedésminták alapján megítélni és értelmezni, mert úgy nem hozható felszínre a mű többrétűsége, többértelműsége. Vö. ZENTAI Mária, *Álmok hármasság útján* = *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 176.

sulat legnevesebb vezető színészének. Nem törődtek azzal, hogy az 1790-ben huszonnyolc éves Kelemen figuráját 1861-ben az ötvenhárom éves Egressyre (öt maga Vahot javasolta), 1890-ben pedig a negyvenegy éves Nagy Imrére bízta. Vagyis a szereposztás egyértelműen azt mutatja, hogy a panteonizáció volt a cél, a színjátszás élő ikonikus alakjainak színpadra állításával a figura történelmi fontosságát szerették volna érzékeltetni. Három dolgot akartak a közönség tudatába vésni: Kelemen László a magyar nemzeti kultúra elkötelezett híve volt, eltökéltsége révén kiemelkedett színésztársai közül, és az első magyar színtársulat megalakításával történelmi tettet hajtott végre.

A függöny legördül

Az alkalmi darabok műfaj történeti értelmezésére az utóbbi évtizedekben szinte semmiféle kísérlet nem történt. Többségük valamikori létezésének híre megbújik az egykorú sajtóban, még a szűkebb irodalom- és színháztörténeti szakma sem minden esetben tud róluk. A prologusok az irodalomtörténet tetszhalottjai; igaz ez a kanonikus szerzői életművekben fennmaradtakra, a nyomtatásban megjelentekre és a kéziratokra egyaránt. A kritikai kiadásokban a színházi ünnepség rekonstrukcióját nagyban segítő rendezőpéldánynak csak a létezését dokumentálják, a korabeli sajtóanyagot pedig másodlagos forrássá minősítik, illetve kontrollforrásként való felhasználása során is a műfaj szempontjából kevésbé lényeges részletekre figyelnek. Azzal, hogy a sajtó alá rendezők nem törekszenek arra, hogy érvelési rendszerüket és a filológiai jegyzeteket színházspecifikussá tegyék, szinte semmit nem örökítenek át egy, a 19. században elevenen élő műfaj hagyományaiból.

Radó György a Jókai kritikai kiadásban a szerző által eredetileg az 1890-es centenáriumra szánt *Thespis kordéja* keletkezéséről és forrásairól értekezve idézi Jókainak azt a Légrády Károlyhoz írott, a Pesti Hírlapban megjelent nyílt levelét, amelyben felkéréséről és a két alkalmi mű megírásáról esik szó. A levél tartalma ugyanakkor felfejteten marad, a továbbiakban már Jókai és a színházi élet kapcsolatáról, valamint a mű színháztörténeti forrásairól ír. A *Földön járó csillagok*hoz rendelt jegyzetapparátusban szintén nem értelmezi a levelet, inkább megfeleltetéseket keres bizonyos cselekményelemek és az egykorú színháztörténeti szakirodalom között. A Jókai-levél alapján azonban úgy tűnik, nem az érdemes tárgyalásra, hogy Jókai honnan írta ki a színészek nevét (Nagy Erzsébetet, Nagy Máriát és Termetzky Fannit nem is szerepelteti, őket csak a rendező iktatja be a darabba), honnan tudta, hogy a Kelemen-féle társulat a nyitóelőadásán Simai Kristóf magyarosítását vitte színre, és hogy Kazinczy Ferenc művészetpártolása kezdetben sokat lendített Kelemenék törekvésein. Ha inkább azt tartjuk szem előtt, hogy milyen alkalomra íródott a *Földön járó csillagok*, akkor jobban érdekelhetnek minket a levélhez rendelhető kontextusok. Abból, hogy Paulay Ede nem engedett az írófejedelemnek, és új művet íratott vele, kiderül, hogy a végsőig ragaszkodott a díszelőadások kialakult szokásrendjéhez és emelkedett hangulatához. Egyáltalán nem azt várta, hogy Jókai életszerűvé, életközelivé tegye a történetet, és nyilvánvalóan nem foglalkozott azzal sem, hogy a szerző

felhasználta-e a színháztörténetek valamelyikét. Azt akarta, hogy a nagysikerű, 1887-es díszelőadáshoz hasonló ünnepi este jöjjön létre.

Ezeket a darabokat színháztörténeti szempontból többnyire ahistorikusnak gondolták a saját korukban is, de ezt nem tekintették hibának. Radó kontrollforrásként többször hivatkozik a Pesti Hírlapra, ám arra nem tér ki, hogy az újságból egyértelműen kiderül, hogy a prologusok nem a célból íródtak, hogy az örömműnypen hiteles adatokra támaszkodva tájékoztassák a közönséget a Kelemen László-féle társulat történetéről. Ezt a feladatot a Pesti Hírlap vállalta magára, 1890. október 24-én egy hosszú színháztörténeti jellegű tárcát közölt, amelyből meg lehetett tudni, hogy miként alakult meg a társulat, kik voltak a tagjai, mennyi volt az akkori színészek fizetése, mennyi bevétellel számolhattak az előadások után stb.¹⁴²

Az egykorú körülmények ismeretében tehát túltárgyaltnak tűnik az, hogy Jókai vajon milyen adatokat és cselekményelemeket kölcsönzött az egykorú színháztörténeti szakirodalomból. A levél szerint miután tisztázták Paulayval, hogy egy patetikus hangvételű darabra van szükség, Jókai rutinfeladatként tekintett a felkérésre. Mint Kerényi Ferenc rámutatott, arra sem volt rest, hogy a három évvel korábbi, a Nemzeti Színház ötvenéves fennállására írt *Olympi verseny* című ünnepi darabjából átemelje azt a jelenetet, amikor a Múzsza a színháztörténet múltját varázstükrrel bemutatja.¹⁴³ Magának a levélnek a tartalmi és szerkezeti felosztása szintén ráerősít arra, hogy a prologusírás során egy rögzült, hallgatólagosan elfogadott munkamódszert kellett követni. A levél kilenczted részében Jókai a *Thespis kordéja* keletkezéstörténetéről ír, a maradék tizedet fordítja csak a *Földön járó csillagok* születéstörténetére. Amíg abban a hiszemben volt, hogy írhat egy életszerű, vígjáték jellegű, gúnyolódásoktól sem mentes prologust, addig nehéz feladatként állította be az alkalmi színműírást, hosszan sorolja, hogy a megírás előtt mi mindennek kell utánajárnia (például az 1790-ben énekelt daloknak), ám amint kiderült számára, hogy a jubiláló darab semmiképpen sem foglalkozhat a színtársulat életét megkeserítő kisszerű dolgokkal, már csak arra figyelt, hogy „csupa kándírozott lelkesedésből, nemzeti dicsekedés liktáriumából, jobb jövő reményének lépes mézéből, s győzelmes újraébredésünk múltjából” legyen megteremtve.¹⁴⁴

Ugyanígy Az első magyar színészek Budán keletkezéstörténetének feltárásakor sem az számítana a legfőbb jelentőségűnek, hogy a szerző milyen kútforrások alapján rakta össze a történetet, és mely cselekményszál melyik színháztörténeti irodalomból származik, hanem az, hogy Vahot intézményi támogatás nélkül, saját elképzeléstől hajtva tervezte egy ünnepi előadás létrehozását. Az, hogy nem karolták fel az ötletét, szintén azt mutatja, hogy a Nemzeti Színházban nem lehetett önkényesen változtatni a díszelőadások előkészületeinek szertartásrendjén, valaki csak akkor számított „ünnepi prolog-vargá”-nak, ha a színigazgató felkérte az alkalmi mű megírására.

A Nemzeti Színház Vahot darabját nem játszotta többet, az intézmény 1890-ig nem rendezett díszelőadást a Kelemen László-féle színtársulat emlékére. Az első

¹⁴² Száz év előtt. A Pesti Hírlap eredeti tárcája, Pesti Hírlap 1890/293. (4250.), október 24., 11–16.

¹⁴³ KERÉNYI, Jókai Mór és Paulay Ede..., 838.

¹⁴⁴ JÓKAI Levelezése, 524.

magyar színészek Budánt hiába adták telt ház előtt, a színházvezetés bukott darabként könyvelte el. Valószínűleg úgy vélték, a siker csakis a vezető színészeknek tudható be. Az 1861 tavaszára tolódott bemutatásával elvesztette alkalomhoz kötött ünnepi jellegét, s így egy volt azon sokszáz eredeti színdarab közül, amelyek a drámabíráló bizottsághoz beérkeztek. A kritikusok ugyanolyan elbírálásban részesítették, mint bármely más újonnan színpadra került drámát, csakis az esztétikai minőségére figyeltek, azt igyekeztek körüljárni, hogy hosszú távon is megállná-e a helyét színpadi darabként.

Egészen másként zajlott a *Földön járó csillagok* és *Az úttörők* egykorú megítéltetésének folyamata. A Vasárnapi Ujság és a Pesti Hirlap többször is hírt adott a díszelőadásról.¹⁴⁵ Engedélyt kértek Jókaitól és Váraditól, hogy részletet közölhessenek alkalmi darabjukból, a Vasárnapi Ujság közzétette az összes fellépő színészből készült műtermi fényképet, és azokat a képeket, amelyeket Kozmata Ferenc fényképész a Jókai-műben megjelenő csoportozatokról készített. A Vasárnapi Ujságban az alkalmi színművek tartalmát két lapszámban is elmesélték. Beszámoltak arról, hogy az intézmény a jubileumi előadás kedvéért új díszleteket és jelmezeket készíttetett, és hogy a fővárosi közönség az összes jegyet elkapkodta már hetekkel az előadás előtt. Elmaradt viszont maguknak a daraboknak az értékelése, a művészi értékükről egyáltalán nem esett szó. A beszámoló jellege azt mutatja, hogy az alkalmi színdarab szókapcsolatnak az alkalom része dominált, az ünnepség, az emlékéllítés volt fontosabb. Ezzel az egykorú közönség és az újságírói szakma is tisztában lehetett; a magyar hivatásos színjátszás százados évnapijára emlékező estén a tömeges színházba zárandoklás nem a művészi alkotás iránti kíváncsiságból fakadt, hanem mindenki magának az eseménynek, az egyedi, egyszeri alkalomnak szeretett volna részese lenni.

Ez a más szempontú megítélés is jelzi, hogy a darabokat a gazdagon alkalmazott akusztikus és vizuális elemek tették azzá, amit vártak tőlük. Az állóképszerű jelenecek és a látványosságok az ünnepélyes szertartásosságot biztosították. A nemzeti ereklének számító zenék, a *Rákóczi-induló*, a *Szózat* és a *Himnusz* azt sugallták, hogy a Kelemen László-féle társulat megalakulása össznemzeti jelentőségű esemény volt. Az allegorikus alakok pedig magának a törekvésnek a transzcendenciába emelkedő jelentőségét szimbolizálták.

A kiválasztott három mű saját mediális közegében vizsgálva nem elhibázott színdarabnak, mint inkább a kulturális emlékezetállítás jellegzetes termékének látszik, olyan jelenségnek, amely a színháztörténet és az általános művelődéstörténet szempontjából is további kutatásra érdemes.

¹⁴⁵ Vasárnapi Ujság 1890/43., október 26., 691–693., 702–703.; Vasárnapi Ujság 1890/44., november 2., 712–713., 716., 719–720.; Vasárnapi Ujság 1890/45., november 9., 730.; Pesti Hirlap 1890/293. (4250.), október 24., 1., 6., 11–16.; Pesti Hirlap 1890/294. (4251.), október 25., 1–4.